

Tussen ervaring en herinnering

Generaties en geschiedschrijving

Robbert-Jan Adriaansen

Master Thesis Maatschappijgeschiedenis
Erasmus Universiteit Rotterdam

Tussen ervaring en herinnering

Generaties en geschiedschrijving

Robbert-Jan Adriaansen

Master Thesis Maatschappijgeschiedenis

Honours Degree

Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen

Erasmus Universiteit Rotterdam

Rotterdam 15-01-2006

Begeleider: prof. dr. Maria Grever (Erasmus Universiteit Rotterdam)

Tweede lezer: dr. Harry Jansen (Radboud Universiteit Nijmegen)

Derde lezer: prof. dr. Siep Stuurman (Erasmus Universiteit Rotterdam)

Omslagafbeelding: 'Generationen' (2002)

van de Duitse kunstenares Claudia Wenzler.

Acryl op linnen.

Afbeelding afkomstig van: <http://www.junge-kunst-trier.de>

Inhoud

<i>Voorwoord</i>	7
1 Inleiding	9
2 De geschiedenis van de generatietheorie	15
2.1 Generatie en genealogie	16
2.2 De generatie als tijdseenheid	18
2.3 Het generatieconcept van Ibn Khaldûn	21
2.4 De geschiedenis van de Westerse generatietheorie	22
2.5 Kwantitatieve benadering: het positivisme	25
2.6 Kwalitatieve benadering: het historisme	28
2.7 De voortgezette vraag naar de historische toepassing	32
2.8 Karl Mannheims generatietheorie	35
2.8.1 <i>Das Problem der Generationen</i>	36
2.8.2 <i>Het generatieonderzoek na Mannheim</i>	39
2.9 Conclusie	42
3 Het epicentrum van de jaren zestig	45
3.1 Righarts generatieconcept	45
3.2 De vooroorlogse en de protestgeneratie	48
3.3 Een uitstap naar de psychoanalyse	50
3.4 Het generatieconflict	54
3.5 De dubbele generatiecrisis	57
3.6 Conclusie	58
4 De avant-garde van de ‘stille’ generatie	61
4.1 De feministische avant-garde volgens Ribberink	62
4.2 ‘Generatie-hypothese of de theorie van de gunstige politieke omgeving?’	63
4.3 Het generatieconcept en diachronie	64

4.4	Het generatieconcept en de nabijheid van het verleden	67
4.5	De generatie als historische entiteit?	69
4.6	Conclusie	72
5	De generatie als herinneringseenheid	75
5.1	Generaties en sociale herinnering: Halbwachs en Mannheim	77
5.2	Geheugen en geschiedenis	79
5.3	Herinnering en modern historisch besef	81
5.4	Generaties in de sociale werkelijkheid	84
5.5	De autobiografische herinnering: het reminiscentie-effect	89
5.6	De narratieve constructie van de generationele herinnering	93
5.7	Generationeel herinneren	96
5.8	Generationeel geheugen	99
5.9	Transgenerationaliteit	102
5.10	Conclusie	104
6	Slotbeschouwing	107
	<i>English summary</i>	115
	<i>Literatuur</i>	119

‘The play goes on, and it is up to each generation to rewrite its generational history.’

Pierre Nora, *Realms of Memory I*, 531.

‘Anonymity has caused living memory to spill over in history.’

Paul Ricoeur, *History, Memory, Forgetting*, 395.

Voorwoord

Op 4 november 2004 hield Geert Mak een Studium Generale lezing aan de Erasmus Universiteit naar aanleiding van zijn boek *In Europa*. De lezing ging met name over geallieerde bombardementen op Duitse steden in de Tweede Wereldoorlog, waar Mak het gevarieerde publiek tot het einde mee wist te boeien. Met regelmaat richtte Mak specifiek het woord tot ons, de masterstudenten Maatschappijgeschiedenis voor wie de lezing aanvankelijk georganiseerd was. De oproep die hij deed was eenvoudig. Onze generatie geschiedenisstudenten zou de taak hebben de geschiedenis van zijn generatie te schrijven. Zelf had Mak immers de geschiedenis van zijn vaders generatie geschreven in *De eeuw van mijn vader*.

Deze oproep intrigeerde mij. Niet zozeer omdat ik in de vervulling hiervan mijn taak gevonden zou hebben, maar vooral omdat Mak mijn aandacht richtte op een begrip dat in de loop van mijn studie vele malen in verschillende contexten gebruikt is, zonder ooit uitgelegd of geconceptualiseerd te zijn. Precies, het begrip ‘generatie’. De vraag wat generaties precies zijn en wat je met generaties kan in de geschiedschrijving begon mij zodanig te fascineren dat hiermee een onderwerp voor mijn master thesis geboren was. In plaats van over een generatie te schrijven, wilde ik schrijven over generaties.

Mijn begeleider, prof. dr. Maria Gever, was onmiddellijk enthousiast over het onderwerp. Het is vooral aan dit blijvende enthousiasme te danken dat ik het schrijven van deze scriptie tot een goed einde heb weten te brengen. Mijn dank gaat dus in de eerste plaats naar haar uit. Mijn tweede lezer, dr. Harry Jansen, wil ik hartelijk danken voor het feit dat hij ondanks zijn pensionering bereid was mij met zijn ervaring en inzichten bij te staan.

Verder wil ik mijn ouders bedanken. Niet alleen voor het financieren van mijn studie, maar vooral ook voor het geduld en het vertrouwen dat zij mij geschonken hebben in de afronding hiervan. Mijn tante, ds. Jolanda Allewijn, wil ik bedanken voor het kritisch overlezen en corrigeren van het manuscript. Bovenal wil ik Maaïke bedanken voor haar liefdevolle steun en zorgzaamheid.

Robbert-Jan Adriaansen
Rotterdam, januari 2006.

1. Inleiding

Binnen de geschiedwetenschap is de term ‘generatie’ een sleutelbegrip. Zowel bij de beschrijving van historische processen als bij de analyse van afzonderlijke sociaal-historische fenomenen worden ontwikkelingen beschreven of verklaard in termen van generaties. Zo wijzen Karl Marx en Friedrich Engels ons in het Communistisch Manifest op het verschil tussen de klassen- en standenmaatschappij met hulp van het generatieconcept: ‘Die Bourgeoisie hat in ihrer kaum hundertjährigen Klassenherrschaft massenhaftere und kolossalere Produktionskräfte geschaffen als alle vergangenen Generationen zusammen.’¹ Ook De Toqueville gebruikt de term om een verschil tussen het ancien régime en de democratie aan te duiden. De verdwenen rol van tradities maakt volgens hem dat ‘chez les nations démocratiques, chaque génération nouvelle est un nouveau peuple.’² Bij zowel Marx en Engels als De Tocqueville wordt het begrip ‘generatie’ conceptueel gebruikt zonder het nader te definiëren. Deze voorbeelden staan niet op zichzelf. Auteurs die zich expliciet rekenschap geven van een theoretische reflectie op het begrip ‘generaties’ zijn dun bezaaid. Auteurs die generaties als conceptueel uitgangspunt nemen bij de analyse van een historische casus zijn op de vingers van één hand te tellen.

Theorieën over generaties zijn er in overvloed, alleen zijn deze zelden van historiografische aard. Generatietheorieën zijn van oudsher opgesteld door sociologen en filosofen, later aangevuld met bijdragen van politicologen en slechts in mindere mate van historici. De belangrijkste doelstelling van deze master thesis is dan ook de bestaande generatietheorieën te inventariseren en te toetsen op hun toepasbaarheid in de geschiedwetenschap. De toetsing zal gebeuren door middel van een analyse van twee recente geschiedwetenschappelijke boeken van Nederlandse historici die expliciet een generatieconcept als theoretisch kader hanteren in hun historisch onderzoek. Dit zijn respectievelijk *De eindeloze jaren zestig* (1996) van de in 2001 overleden Utrechtse hoogleraar Sociale en politieke geschiedenis Hans Righart, en het proefschrift *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters* (1998) van de Amsterdamse historica Anneke Ribberink.

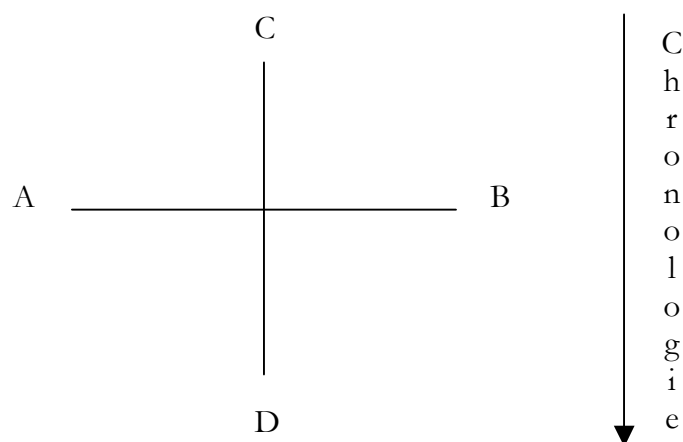
Centraal in de analyse van generatieconcepties en -theorieën zal het begrippenpaar synchroniteit-diachroniteit komen te staan. Deze begrippen zijn met name bekend geworden

¹ Marx en Engels, ‘Manifest der Kommunistischen Partei’, 467.

² De Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, 114.

door de Zwitserse linguïst Fernand de Saussure (1857-1913) die tussen 1906 en 1911 in een collegereeks in Genève diachrone van synchrone linguïstiek onderscheidde. De diachrone vorm van de linguïstiek wordt ook wel de evolutionaire linguïstiek en de synchrone vorm de statische linguïstiek genoemd.

Diachroniteit en synchroniteit zijn temporele categorieën die volgens De Saussure niet alleen de linguïstische methodologie verhelderen, want ook andere wetenschappen doen er goed aan om te kijken langs welke as zij hun onderzoeksobjecten plaatsen. Aangezien tijd de meest cruciale factor is in een historische analyse kan deze benadering niet alleen de linguïstiek, maar vooral ook de geschiedwetenschap dienen.³

De synchrone as (AB) is de as van gelijktijdigheid (simultanité). Hier staan de relaties tussen zaken die coëxisteren centraal. Het tijdsverloop speelt hier geen rol. Dit is wel het geval op de diachrone as (CD), waar de temporele ontwikkeling van één bepaald deelonderwerp onderzocht wordt.⁴ Hier wordt gekeken naar de causale ontwikkeling van onderdelen, terwijl in het synchrone perspectief de samenhang van het (taal)systeem in zijn totaliteit centraal staat. Precies hierom betoogt De Saussure dat het synchrone perspectief voor de linguïstiek van groter belang is dan het diachronische.⁵ Kort gezegd verwijst synchronie naar de staat van een taal (une langue) op één moment in de tijd, terwijl diachronie refereert aan de ontwikkeling hiervan door de tijd.

Ondanks het strikte onderscheid tussen diachronie en synchronie merkt De Saussure op dat een synchroon perspectief de onderzoeker niet bindt aan één ‘nu-moment’. Bij een studie van het totale taalsysteem van het Middelnederlands hoeft de taalkundige niet slechts taaluitingen

³ Ook Hayden White maakt gebruik van dit onderscheid. Zie: *Metahistory*, 4 en 10.

⁴ De Saussure, *Course in general linguistics*, 80.

⁵ *Ibidem*, 89.

van één bepaald punt in het verleden te analyseren. Afgezien van de praktische onmogelijkheid hiervan, gaat het er bij de synchrone analyse om dat er een periode wordt genomen waarin de taal minimaal verandert. Zolang deze garantie bestaat kan een synchrone analyse gerust een periode beslaan van een jaar, tien jaar, een eeuw of zelfs langer. Het is immers mogelijk dat een taal in een paar jaar evenveel verandert als het de gehele eeuw hiervoor heeft gedaan.⁶

Ook op het diachrone perspectief relateert De Saussure het een en ander. Zo zijn er continuïteiten aan te wijzen tussen het Proto-Indo-Europees en het huidige Nederlands, maar slechts zelden in een rechte lijn. Diachrone ontwikkelingen worden wellicht op zichzelf bestudeerd, maar dit betekent niet dat zij niet kunnen correleren met andere diachrone ontwikkelingen.⁷ Tevens bestaat de diachrone in tegenstelling tot de synchrone zienswijze uit twee subcomponenten: het prospectieve en anderzijds het retrospectieve perspectief. Prospectie volgt het chronologisch tijdsverloop (C→D), terwijl retrospectie hier tegenin gaat (D→C).

Dat het onderscheid tussen diachrone en synchrone onderzoeksmethoden ook voor de geschiedwetenschappen vruchtbaar is, maakt De Saussure duidelijk door te wijzen op het verschil tussen epochen en perioden. Epochen zijn volgens De Saussure punten in de tijd, terwijl perioden tijdspannen zijn. Wanneer de historicus spreekt van de ‘Epoche van de kruistochten’, dan hanteert hij een synchrone zienswijze, omdat hij veronderstelt dat in de beperkte duur van de epoche de belangrijkste kenmerken hiervan constant blijven. In dit voorbeeld wordt het fenomeen ‘kruistochten’ dan in brede context geanalyseerd, in verhouding tot andere fenomenen die zich gelijktijdig voordoen.⁸

Anders is dit met perioden. Hier wordt de diachrone ontwikkeling in de tijd onderzocht. Perioden gaan in tegenstelling tot epochen niet uit van het statisch blijven van het te onderzoeken fenomeen, maar gaan juist uit van een verandering of ontwikkeling in de tijd. Omdat ontwikkelingstempi voor alle fenomenen anders zijn, hebben periodiseringen altijd betrekking op afzonderlijke onderdelen. Een holistische periodisering van de wereldgeschiedenis is dan ook per definitie onmogelijk. Sociaal-economische, mentaal-culturele en politieke ontwikkelingen vallen slechts zelden samen in temporeel, laat staan in ruimtelijk opzicht.⁹

⁶ *Ibidem*, 99, 100. Het tempo van verandering is voor het generatieconcept van cruciaal belang.

⁷ *Ibidem*, 178.

⁸ *Ibidem*, 100.

⁹ Vgl. Ernst Blochs ‘Ungleichzeitigkeit’; Bloch, *Erbschaft dieser Zeit*.

Het is vanuit dit perspectief van diachroniteit en synchroniteit dat ik naar het generatieconcept zal kijken. Mijn vraagstelling luidt dan ook: *Op welke wijze zijn diachrone en synchrone analyse-aspecten in het generatieconcept verdisconteerd en hoe werkt dit door in de westerse geschiedschrijving?*

Het is juist binnen het begrip ‘generatie’ waar aspecten van diachroniteit en synchroniteit scherp tegen elkaar afgezet worden. Dit komt al naar voren in de vraag naar wat er onder een generatie verstaan dient te worden. In hoofdstuk 2 zal ik deze definiëringproblematiek bespreken, en zal ik eveneens uiteenzetten welke verschillende sociale theorieën er rond generaties gevormd zijn. We zullen zien dat in de loop der geschiedenis de generatietheorie zich langs twee lijnen heeft ontwikkeld. De twee benaderingen worden geassocieerd met de twee belangrijkste wetenschapstradities in de Westerse historiografie: het positivisme en het historisme (of: de hermeneutiek).

Een (voorlopige) synthese tussen deze twee benaderingen is geformuleerd door de Hongaarse socioloog Karl Mannheim (1893-1947). Zijn essay, ‘Das Problem der Generationen’, is de meest canonieke theorie die ooit binnen de generatietheorie geformuleerd is.¹⁰ Ook Righart en Ribberink, wier werk in respectievelijk hoofdstuk 3 en 4 besproken wordt, nemen Mannheims generatietheorie als theoretisch uitgangspunt bij de bestudering van hun specifieke historische casussen.

De meeste generatietheorieën, zo ook die van Mannheim, zijn niet specifiek voor historisch onderzoek geformuleerd. Zij refereren aan andere onderzoeksmethoden en -tradities dan de historische. In de analyse van *De eindeloze jaren zestig* en *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters* zal de nadruk dan ook komen te liggen op de wijze waarop de historici Righart en Ribberink de sociologische theorie vertaald hebben naar de historiografische praktijk. Het geschiedtheoretische uitgangspunt waarop ik deze ‘vertaling’ zal toetsen ontleen ik aan de Rotterdamse emeritus hoogleraar Theorie en methoden van de maatschappijgeschiedenis Piet Blaas.

Blaas betoogt dat het niet zozeer een keuze is van de historicus om een synchroon, dan wel een diachroon perspectief te hanteren¹¹, maar dat het de taak van de historicus is om tot een synthese van beide gezichtspunten te komen. De historicus heeft ‘enerzijds de opgave tot een reconstructie te komen van vroegere leefwerelden (in al hun aspecten), waarvan de samenhang de tijdgenoot veelal ontging, en anderzijds de opgave tot een reconstructie te

¹⁰ Mannheim, ‘Problem der Generationen’.

¹¹ Zoals bijvoorbeeld betoogd in: Topolski, ‘The Role of Logic and Aesthetics in Constructing Narrative Wholes in Historiography’, 203-206.

komen van de historische ontwikkeling die eruit bestaat verbanden te leggen tussen al die verschillende leefwerelden, waarvan tijdgenoten geen enkel vermoeden konden hebben.¹² Men kan de werkelijke betekenis van een bepaalde (synchrone) historische leefwereld pas écht inschatten wanneer men deze (diachronisch) contrasteert met eerdere of juist latere leefwerelden.

De historicus heeft dan ook te maken met een tweevoudige begripsvorming. In de historische analyse hanteert hij enerzijds begrippen uit de tijd zelf en anderzijds moderne theoretische en begripsmatige concepten. Wanneer een synchrone analyse in diachronisch perspectief wordt geplaatst komen specifieke temporele karaktertrekken aan het licht die anders voor de historicus even verborgen waren gebleven als voor de historische tijdgenoten zelf. Anderzijds wordt de historicus voor een ‘absurd-lineair anachronistisch oorsprongsdenken’ behoed, wanneer hij in zijn diachrone perspectief voldoende ruimte open laat voor synchrone analyses.¹³

Als voorbeeld van een geschiedwetenschappelijk werk waar synchronie en diachronie op geslaagde wijze in balans zijn gebracht, noemt Blaas Johan Huizinga’s bekende *Herfsttij der Middeleeuwen*.¹⁴ Een synthese tussen diachronie en synchronie is bijvoorbeeld ook te vinden in de begripsgeschiedenis. Waar voor de linguïst volgens De Saussure de synchrone analyse afdoende is, bestudeert de begripsgeschiedenis naast de synchrone positie van begrippen in het semantische veld ook diachrone betekenisveranderingen in verhouding tot sociale ontwikkelingen.¹⁵

Na de analyse van *De eindeloze jaren zestig* en *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters* zal ik in hoofdstuk 5 een alternatieve, generatiehistorische theorie formuleren, waarin de historiografische toepassingsproblemen van de hoofdzakelijk sociologische generatietheorie verdisconteerd zijn. Dit roept extra moeilijkheden op, omdat het begrip ‘generatie’ geen abstract theoretisch concept is, maar – om met de woorden van Marc Bloch te spreken – een ‘concept waarmee men probeert uitdrukking te geven aan menselijke zaken zonder ze te vervormen’.¹⁶

Omdat generaties direct gekoppeld zijn aan de menselijke ervaring, dienen de begrippen synchroniteit en diachroniteit niet slechts in analytische zin opgevat te worden. In het

¹² Blaas, *Anachronisme en historisch besef*, 71.

¹³ *Ibidem*, 71, 72. Hayden White verdedigt een vergelijkbare stelling: ‘a “true” historical account of what actually happened in history would be one which remained on the levels of synchronic classification of the data on the one hand and of a diachronic representation of them on the other.’ *Metahistory*, 275.

¹⁴ Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen*.

¹⁵ Bevir, ‘Begriffsgeschichte’, 276.

¹⁶ Bloch, *Pleidooi voor de geschiedenis*, 177.

begrippenpaar dat geënt is op de ‘objectieve’ wereld van het taalsysteem¹⁷, moet daarom ook de subjectieve dimensie gethemiseerd worden. Hiervoor zal ik mij in navolging van de Franse filosoof Paul Ricoeur (1913–2005) wenden tot de fenomenologie van de Oostenrijkse socioloog Alfred Schütz (1899-1959).

Door generaties te thematiseren als herinneringseenheid zal ik proberen de generatietheorie zo te amenderen, dat het generatieconcept meer diachronische lading krijgt. Bij Mannheim blijft het concept toch vooral gefixeerd was op de synchrone analyse, waardoor de ontwikkeling van een generatie in diachronisch perspectief onderbelicht bleef. Door de generatie als herinneringseenheid op te vatten hoop ik Blaas’ balans tussen synchronie en diachronie te herstellen, waardoor het generatieconcept op adequatere wijze gehanteerd kan worden in de historiografie.

Kortom, in hoofdstuk 2 wordt een overzicht van de etymologische, conceptuele en theoretische achtergronden van het generatiebegrip geboden. Nadruk zal komen te liggen op de generatietheorie van Karl Mannheim. Deze theorie vormt het uitgangspunt van de historische analyse van de Nederlandse jaren zestig door Righart en van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (1968-1973) door Ribberink, welke ik in respectievelijk hoofdstuk 3 en 4 zal bespreken. Voortbouwend op de problemen die beide auteurs tegenkomen bij de toepassing van Mannheims sociologische generatietheorie in de historische analyse, zal ik in hoofdstuk 5 een alternatieve wijze formuleren om de generatie te benaderen: de generatie als herinneringseenheid.

¹⁷ De Saussure onderscheidt het objectieve taalsysteem (la langue), van het subjectieve, individuele spraakgebruik (la parole). De methodologische dichotomie tussen diachronie en synchronie is voor hem alleen van toepassing op het taalsysteem. Zie: De Saussure, *Course in general linguistics*, 97.

2. De geschiedenis van de generatietheorie

Het begrip ‘generatie’ is een van die begrippen waarvan iedereen wel een idee heeft wat men ermee bedoelt, maar waarvan een definitie niet zo snel gegeven is. Zaken duiden in termen van generaties gebeurt vaak en makkelijk, zonder dat naar de betekenis van de term zelf gevraagd wordt. Over de betekenis hiervan bestaat dan ook veel onduidelijkheid. Generaties hebben iets met leeftijd te maken; leden uit een generatie zijn ongeveer even oud – zoveel is zeker. Ook de woordenboekdefinitie (‘ge ne ra tie (de ~ (v.), ~s’) al de individuen van eenzelfde trap in een voortplantingsreeks’) bevestigt deze waarneming.¹⁸ Toch is dit geen bevredigende, laat staan een sluitende, definitie. Leden van een generatie hebben toch wel meer gemeen dan alleen hun leeftijd? Wát leden van een generatie meer gemeen hebben dan hun leeftijd alleen, hangt volledig af van de wijze waarop het begrip gebruikt wordt.

Oorspronkelijk stamt het woord van het Oudgriekse *genos* (γένος), dat in zijn werkwoordsvorm *genesthai* zoveel als ‘ontstaan’, ‘worden’ en ‘geboorte’ betekent. Via het Latijnse *generatio* en het Franse *génération* is de term de Europese talen binnengedrongen.¹⁹ In het substantief wordt *genos* als generatie op een tweetal manieren gebruikt. In de eerste plaats wordt van generaties gesproken in termen van *afstamming* (het Engelse ‘lineage’). Hiernaast spreekt men ook van generaties als groepen *leeftijdsgenoten* (in het Engels: ‘coevals’). Twee zegswijzen uit het Latijn kunnen dienen als voorbeeld. Wanneer men in de Bijbel spreekt van het ‘liber generationis Iesu Christi’²⁰, dan wordt hiermee het boek van de *afstamming* van Jezus Christus bedoeld. Wordt in Psalm 101 vermeld dat de roem van de Heer zich over generaties zal uitstrekken, dan wordt echter verwezen naar generaties van *leeftijdsgenoten* die elkaar tot aan het einde der tijden blijven opvolgen: ‘Tu autem. Domine, in aeternum permanes, et memoriale tuum in generationem et generationem.’²¹

In het Germaanse taalgebied loopt het begrip ‘generatie’ qua gebruik en betekenis ineen met begrippen die van het Oudhoogduitse *gislabti* afstammen. In het Nederlands spreken we van *geslacht*, in het Duits van *Geschlecht*. De synonimiteit van beide begrippen komt duidelijk naar voren wanneer we verschillende vertalingen van het reeds aangehaalde Mattheüs 1:1 bekijken. De Nederlandse Statenvertaling spreekt hier van ‘Het boek des geslachts van Jezus Christus’,

¹⁸ Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal* (Den Haag 1976).

¹⁹ Lash, ‘Concepts of existence’.

²⁰ Matt. 1:1; Editio Vulgata.

²¹ Ps. 101; Editio Vulgata (is Psalm 102 in de Nieuwe Bijbelvertaling).

terwijl de Engelse King James' Version vertaald wordt met 'The book of the generation of Jesus Christ'. De Franse Luis Second spreekt van de 'Généalogie de Jésus Christ' en de Lutherse Bijbel weer van het 'Buch des Geschlechts Jesu Christi'. Dat het woord 'geslacht' in het Nederlandse taalgebruik aan het verdwijnen is wordt goed geïllustreerd door de Nieuwe Bijbelvertaling, waar niet langer van het 'geslacht' van Jezus Christus, maar simpelweg van de 'afstamming' van Jezus Christus gesproken wordt. Over het algemeen valt te stellen dat 'geslacht' in de generationele betekenis van het woord ouderwets taalgebruik is en zodoende niet langer tot de actuele woordenschat van de Nederlandse taal behoort. Zij het dat de betekenis ervan voortleeft in het nog immer levendige begrip 'generatie'.

2.1 Generatie en genealogie

Het begrip 'generatie' komen we reeds in de oudste bronnen van de Westerse geschiedenis tegen. Vaak wordt de term, net als aan het begin van het bijbelboek Mattheüs, gebezigd in verband met een genealogie. 'Genealogie' zelf is samengesteld uit de woorden *genos* en *logos*. Letterlijk kan men dit vertalen met 'de verhandeling over het ontstaan'.²² De vroegste genealogie vinden we in de Griekse mythologie als de opvolging van de helden.²³ De genealogie is hier dus de verhandeling over de mythe van het ontstaan van de mensheid. De kracht van het verhaal ligt hem hier in de opeenvolging van genera, van generaties.²⁴ In de Christelijke traditie is, naast Mattheüs, de bekende *genea-logos* niet voor niets in *Genesis* te vinden.²⁵

De betekenis van generatie als afstamming en de relevantie van de vraag naar de oorsprong wordt duidelijk uit een citaat van Homerus' *Ilias*.²⁶ Op het slagveld spreekt de Trojaanse bondgenoot Glaucus de Griek Diomedes aan:

'Greathearted son of Tydeus, why do you question my lineage [genea]?
As is the generation [genea] of leaves, so too of men:
At one time the wind shakes the leaves to the ground, but then the
flourishing woods
Gives birth, and the season of spring comes into existence [epigignetai];
So it is of the generations of men, which alternately come forth and pass
away.'²⁷

²² Vgl. het gebruik van het begrip genealogie door Nietzsche en Foucault.

²³ Vgl. de Theogonie (theo-genos) van Hesiodos; *De geboorte van de goden, Werken en dagen*.

²⁴ Weigel, 'Genealogie'.

²⁵ Gen. 5:1-32.

²⁶ Ik zal hier en in het vervolg voor de duidelijkheid de Latijnse benaming van Griekse auteurs hanteren.

Dit beroemde, en reeds in de oudheid veelvuldig geciteerde tekstfragment geeft meer prijs dan slechts een relativistische geschiedfilosofie. Wanneer we het vervolg van het verhaal in ogenschouw nemen wordt tevens de waarde van de genealogie in de vroege Oudheid duidelijk. Op het citaat volgt namelijk een verhandeling over Glaucus' roemrijke voorgeslacht. Hij weet zijn afstamming terug te voeren op de god Aeolus, de bewaarder van de vier winden. Dit alles aangehoord hebbende springt Diomedes van zijn strijdswagen en schudt Glaucus de hand. Glaucus' grootvader bleek een huisvriend van Diomedes' vader te zijn.

Elders in de Ilias wordt op een geheel andere wijze gesproken in termen van generaties. Hier spreekt Homerus over Nestor, de oudste Aegeër voor Troje: "Two generations of men born and bred in Pylos had passed away under his rule, and he was now reigning over the third."²⁸ Het verschil tussen wijze waarop bij Glaucus en bij Nestor over generaties wordt gesproken is eenvoudig. Bij de eerste worden generaties in strikt genealogische termen uitgelegd, waarbij elke zoon een nieuwe generatie is ten opzichte van de vader: Glaucus is de zoon van Hippolochus, Hippolocus de zoon van Bellerophon. Diomedes daarentegen is de zoon van Tydeus, welke de zoon van de Oeneus is die bevriend was met Bellerophon. In deze zin worden generaties opgevat als een *diachronisch verband*, waarbij de nadruk ligt op continuïteit.

Anders is het bij Nestor. Hier ligt de nadruk op de contemporaneïteit, het gelijktijdig naast elkaar bestaan en samenleven van verschillende generaties. De oude Nestor heeft twee generaties zien komen en gaan en regeert nu over een derde. In deze generatieopvatting staat dus de *synchroniteit* centraal. Het voorbeeld van Nestor sluit aan bij de definitie van 'generatie' als een 'groep leeftijdgenoten', terwijl in het voorbeeld van Glaucus 'generatie' gehanteerd wordt in termen van 'afstamming'. Beide benaderingswijzen lopen als rode draden door de historiografie van het generatieconcept. Alvorens we de grote sprong maken naar generatieconcepties in de wetenschappelijke geschiedschrijving zal ik dit ter overbrugging illustreren met twee voorbeelden uit respectievelijk de Oudheid en de Middeleeuwen.

²⁷ Homerus, *Ilias* VI:145-149, geciteerd uit: Nash, 'Concepts of existence'.

²⁸ Homerus, *Ilias*, I.250 (vertaling Samuel Butler).

2.2 De generatie als tijdseenheid

De diachronische generatieopvatting is sinds de vroegste geschiedenis gebruikt als tijdsaanduiding. De Griekse geschiedschrijver Herodotus (ca. 485 v. Chr. - 425/420 v. Chr) vermeldt in zijn *Historiën* dat de Egyptenaren hun hele geschiedenis in generaties opdeelden:

‘So far in the story the Egyptians and the priests were they who made the report, declaring that from the first king down to this priest of Hephaistos who reigned last, there had been three hundred and forty-one generations of men, and that in them there had been the same number of chief-priests and of kings: but three hundred generations of men are equal to ten thousand years, for a hundred years is three generations of men.’²⁹

Drie generaties in honderd jaar maakt één generatie $33\frac{1}{3}$ jaar, waarbij er doorgaans vanuit wordt gegaan dat de $33\frac{1}{3}$ jaar naar de gemiddelde afstand in leeftijd tussen ouders en hun kinderen verwijst.³⁰ Dit sluit aan bij het Griekse beeld dat de mensheid opdeelt in de drie periodes van jeugd, volwassenheid en ouderdom. De periode van 100 jaar wordt in het Latijn ook wel saeculum genoemd.

Voor Herodotus zijn generaties dus in de eerste plaats een biologisch fenomeen. Niet voor niets plaatst hij in navolging van de Egyptenaren zijn generatieconcept in de ritmische opeenvolging van geboorte en dood. De interessante sprong die Herodotus maakt is dat hij het biologische aspect vervolgens plaatst binnen het discours van de natie. ‘[He adopted] the genealogical ordering by steps in ancestry to the events in the birth and stages of the life of a nation, events which were not successive (ancestral), but definitive of the peer group (generational).’³¹ Met het beeld van de opkomst (genesthai) en ondergang van naties waarin de opeenvolging van generaties als sociale motor in het proces fungeert, hanteert Herodotus een biologisch generatieconcept dat, zoals we later nog zullen zien, tot op heden in de wetenschap weerklank vindt.

Aansluitend bij Herodotus’ generatieconcept kunnen we dat van Plato plaatsen. Zij het dat Plato het generatiebegrip niet op de volkskunde, maar op de staatskunde toepast. In zijn *Republiek* introduceert Plato een vijftal verschillende staatsvormen waar tevens een vijftal karaktertypen mee samenvallen. In volgorde van wenselijkheid: de aristocratie (gebaseerd op verdienstelijkheid), de timocratie (gebaseerd op ambitie), de oligarchie (gebaseerd op de

²⁹ Herodotus, *History* II.142 (vertaling G.C. Macaulay).

³⁰ Jansen, *Generational Theory*, 2.

³¹ Nash, ‘Concepts of existence’, 17.

begeerte van rijkdommen), de democratie (gebaseerd op vrijheid) en de tirannie (gebaseerd op verwantschap).³² De afwisseling van de verschillende regeringsvormen, zoals in de Griekse stadsstaten met regelmaat plaatsvond, gebeurde volgens Plato aan de hand van een cyclisch patroon. Ook hier zijn menselijke generaties de motor achter de opkomst en ondergang van de verschillende staatsvormen.

Hoewel de passage zo hypothetisch is dat Plato de redenering aan de muzen toeschrijft, gaat hij er van uit dat het niet op het astrologisch juiste tijdstip geboren worden kinderen van minderwaardig karakter voortbrengt. Dan ‘zullen de oudere generaties altijd beter zijn dan de jongere, maar toch niet goed genoeg omdat de mensen van deze generatie het op hun beurt niet halen bij hun ouders.’³³ Plato baseert zich hier op zijn zogenaamde ‘huwelijksnummer’ (nuptial number).³⁴ Dit cijfer vormt één van de meest duistere passages van Plato’s filosofie en werd reeds in de oudheid als obscuur en onbegrijpelijk terzijde geschoven. Mentré stelt hier de hypothese voor dat een generatie 35 jaar duurt; een vergelijkbare grootte als de generatie bij Herodotus.³⁵

Wat het huwelijksnummer werkelijk inhoudt blijft een zaak van het hogere giswerk, maar feit is dat Plato’s generatieopvatting een cyclisch-biologische is: ‘Niet alleen voor planten die in de aarde groeien, maar ook voor dieren en mensen die op de aarde leven is er een tijd van vrucht dragen en van onvruchtbaarheid, zowel voor de ziel als voor het lichaam, telkens wanneer er een cyclus is doorlopen. Wat kort leeft, doorloopt een korte cyclus en wat lang leeft een lange.’³⁶ In deze zin komt Plato erg dicht in de buurt van Homerus’ analogie van de vallende bladeren.

Dat de begripsverwarring rond de diachrone generatieopvatting reeds in de oudheid moeilijkheden opleverde wordt duidelijk wanneer we de bespreking van een passage van de Griekse dichter Hesiodus (8^e eeuw voor Christus) door de uit dezelfde streek afkomstige wijsgeer Plutarchus (ca. 46-120 na Christus) nader bekijken. In een verloren gegaan werk doet Hesiodus bij monde van de nimf Naiade enkele cryptische uitspraken over de leeftijd van verschillende (mythische) dieren:

‘Let wel, de schreeuwende kraai leeft negen geslachten [generaties] van rijpe mensen, terwijl de hinde vier maal de tijd van een kraai leeft.

³² Mentré, *Les générations sociales*, 51.

³³ Plato, *Politeia* VIII, 546d.

³⁴ *Ibidem*, 546b-d.

³⁵ Mentré, *Les générations sociales*, 58.

³⁶ Plato, *Politeia* VIII 546a,b.

Raven worden zo oud als drie hinden, de Foinix alleen leeft
negen raven, terwijl wij, de schoongelokte nimfen,
dochteren van Aigis-Zeus, tienmaal zo oud als de Foinix zijn.³⁷

Het probleem van dit citaat is natuurlijk dat van de duur van een generatie. Neemt men, net als Herodotus, 33 $\frac{1}{3}$ jaar als uitgangspunt voor de duur van een generatie dan zou een hinde 1200 jaar leven. Plutarchus probeert dit bij monde van Cleombotrus op te lossen: ‘Diegenen die “geslacht” niet juist interpreteren komen met hun tijdberekening tot een enorm hoog getal. Bedoeld is namelijk een jaar.’³⁸ De negen jaar die dan voor een kraai staan en de zesendertig voor een hinde komen een stuk redelijker over.

Cleombotrus’ gespreksgenoot Demetrius wijst er echter op dat ‘geslacht’ hier wel betrekking heeft op ‘rijpe mensen’. ‘Is met geslacht een jaar bedoeld? De tijd van een mensenleven, van een ‘rijpe’ of van een ‘oude’ man, zoals sommigen de passage lezen, is toch niet zo kort? Nee, diegenen die ‘rijp’ lezen stellen een geslacht naar Herakleitos op 30 jaar, de tijd waarin de verwekker zijn nakomelingen zelf ook als verwekkers ziet. Wie echter ‘oude’ in plaats van ‘rijpe’ mensen schrijven, kennen aan het begrip geslacht 108 jaar toe.’³⁹

Het meningsverschil tussen Cleombotrus en Demetrius heeft gelukkig niet tot verregaande onenigheden geleid. Want net zo min als de exacte duur van een generatie van belang was voor Cleombotrus’ eigenlijke betoog is dat het voor het onze. Waar het om gaat is dat het gebruik van generaties als tijdsaanduiding automatisch de vraag oproept wat dan eigenlijk onder een generatie verstaan wordt. ‘Generatie’ is geen objectief tijdsbegrip als ‘eeuw’, ‘maand’ of ‘jaar’, maar is altijd een verwijzing naar de subjectafhankelijke duur van het menselijk bestaan. ‘Jullie geven toch ook toe, dunkt mij, dat Hesiodos met ‘generatie, geslacht’ het menselijke leven bedoelde, of niet soms?’, lezen we bij Plutarchus.⁴⁰ Dit maakt de positie van generatie als tijdeenheid principieel problematisch daar de subjectieve duur van het menselijk bestaan niet zonder problemen over kan gaan in objectieve tijd. Tenzij men natuurlijk op kosmologische ‘huwelijksnummers’ wil vertrouwen. We zullen zien dat deze problematiek rond het arbitraire karakter van de generatie als tijdeenheid tot op de dag van vandaag de gemoederen bezig houdt.

³⁷ Plutarchus, *Moralia V*, 79.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, 80.

2.3 Het generatieconcept van Ibn Khaldûn

Veel minder speelt deze problematiek een rol wanneer in het generatieconcept de nadruk niet ligt op diachroniteit en continuïteit, maar op synchroniciteit en discontinuïteit. Één van de eerste auteurs die deze tweede benaderingswijze op conceptuele wijze uitwerkt is de veertiende-eeuwse etnoloog Ibn Abd al-Rahman Khaldûn (Tunis 1332 - Cairo 1406). Ibn Khaldûn is de eerste die vanuit een generatieconcept historische en sociologische veranderingen verklaart. Hij doet dit in de *al-Moekadimma* (1377), de zeer uitgebreide inleiding tot zijn hoofdwerk, de *Kitab al-Ibar*, een geschiedenis van de Perzen, de Berbers en de Arabische volkeren.⁴¹ Op twee plaatsen hanteert Ibn Khaldûn een generatieconcept.

In beide gevallen probeert hij de opkomst en ondergang van dynastieën te verklaren. Bij de eerste verklaring doet Ibn Khaldûn dit vanuit het perspectief van de dynastieke heerser. De adel baseert haar macht volgens Ibn Khaldûn op prestige. De eerste generatie bouwt dit met moeite op en voldoet zodoende aan de kwaliteiten die aan de adel toegeschreven worden. De zoon wordt persoonlijk door de vader opgevoed en erft hierdoor zijn kwaliteiten. Toch komt hij nooit op hetzelfde niveau als zijn vader, in dezelfde betekenis dat iemand die iets door studie leert inferieur is aan iemand die het uit eigen ervaring heeft geleerd. De kleinzoon begint blind te vertrouwen op de inmiddels gevestigde traditie en moet volstaan met imitatie. De vierde generatie tenslotte heeft alle oorspronkelijke kwaliteiten verloren. Sterker nog, deze gelooft in het geheel niet dat er ooit prestige in het spel was, maar gaat uit van de vanzelfsprekendheid door afstamming. 'For he sees the great respect in which he is held by the people, but he does not know how that respect originated'.⁴²

Elders koppelt Ibn Khaldûn zijn generatietheorie over het verval van dynastieën aan het proces van sociale sedentarisering. Het was niet ongewoon voor een heerser om zijn cliëntèle te selecteren uit niet-sedentaire volken als Mameluken of Arabieren. De leden van de eerste generatie zijn nog taaie woestijnstrijders met een groot groepsgevoel en onderlinge solidariteit. De tweede generatie maakt zich de gewoontes en de luxe van het hof gewoon, maar behoudt de oorspronkelijke kwaliteiten in zekere zin door persoonlijk contact met de eerste generatie. De derde generatie is de periode van woestijnleven volledig vergeten, verliest ook het groepsgevoel en heeft luxe en individuele rijkdom in het vaandel staan.

⁴¹ Ibn Khaldûn, *The Muqadimma*.

⁴² *Ibidem*, I, 280.

Hier maakt Ibn Khaldûn een beweging die typerend is voor het generatieconcept, hij verbindt een maatschappelijk proces met de individuele levensloop: ‘the life (span) of a dynasty corresponds to the life (span) of an individual; it grows up and passes into an age of stagnation and thence into retrogression.’⁴³ Een dynastie bestaat dan ook nooit langer dan drie generaties. Er gaan drie generaties in één mensenleven. Volgens fysici en astrologen is de natuurlijke levensduur van een mens 120 jaar, gelijk aan een groot maanjaar (‘great lunar year’), dus de gemiddelde duur van een dynastie. De exacte duur kan fluctueren. Zo is Ibn Khaldûn zich ook zeer bewust van het feit dat in werkelijkheid slechts zeer zelden mensen de 120 jaar halen, maar dit doet niets af aan zijn hoofdargument, namelijk dat een dynastie nooit langer dan drie generaties duurt.

Ibn Khaldûns theorie is voor ons vooral van belang omdat het de eerste theorie is die generaties zelf als veranderingsfactor hanteert. Met zijn drie-generatietheorie komt Ibn Khaldûn verrassend dicht in de buurt van generatietheorieën in de twintigste-eeuwse economie, etnografie en historiografie. Ibn Khaldûn beschouwde de generatiewisseling als motor van maatschappelijke verandering. Dit idee zou een grote vlucht nemen in de negentiende eeuw.

2.4 De geschiedenis van de Westerse generatietheorie

Het begrip ‘generatie’ is reeds sinds het begin van de academische geschiedschrijving nauw met de historische wetenschappen verbonden. De vader van de geschiedwetenschappen, Leopold von Ranke (1795-1886), formuleerde al in 1854 zijn bekende adagium over het historisme in termen van generaties: ‘Dieser Fortschritt bestehe darin, daß in jeder Epoche das Leben der Menschheit sich höher potenziert, daß also jede Generation die vorgehende vollkommen übertreffe, mithin die letzte allemal die bevorzugte, die vorhergehenden aber nur die Träger der nachfolgenden wären, so würde das eine Ungerechtigkeit der Gottheit sein. Eine solche gleichsam mediatisierte Generation würde an und für sich eine Bedeutung nicht haben; sie würde nur insofern etwas bedeuten, als sie die Stufe der nachfolgenden Generation wäre und würde nicht in unmittelbarem Bezug zum Göttlichen stehen. Ich aber behaupte: *jede Epoche ist unmittelbar zu Gott. [...] Vor Gott erscheinen alle Generationen der Menschheit gleichberechtigt, und so muß auch der Historiker die Sache ansehen.*’⁴⁴

⁴³ *Ibidem*, I, 346.

⁴⁴ Von Ranke, *Über die Epochen der neueren Geschichte*, 7, 8. [cursering RJA]

De wijze waarop Von Ranke over generaties spreekt geeft veel informatie prijs over het moderne generatiebegrip. Hoewel de dubbelzinnigheid in het gebruik en de betekenis van het Griekse *genea* (γενεά) in het moderne ‘generatie’ gecontinueerd wordt, heeft het in het moderne gebruik een geheel nieuwe connotatie gekregen. Deze connotatie hangt niet zozeer samen met de idealisering van de jeugd die in de moderne tijd vorm begon te krijgen (dit deden de oude Grieken immers ook in ruime mate), maar hangt vooral samen met het moderne historisch besef.

Het is in dit kader zinvol de door Reinhard Koselleck geïntroduceerde concepten ‘Erfahrungsraum’ en ‘Erwartungshorizont’ te noemen.⁴⁵ Kosellecks these is dat zich in de zogenaamde ‘Sattelzeit’, zeg van 1750-1850, een toenemend discontinuïteitbesef ontwikkelde waarbij het heden als fundamenteel anders dan het verleden werd ervaren. Onder invloed van het vooruitgangdenken kwamen historische ervaring en toekomstverwachting steeds verder uit elkaar te liggen. Het heden vloede niet vanzelfsprekend meer voort uit het verleden. De ervaringsruimte van elke nieuwe generatie was fundamenteel anders dan die van voorgaande generaties, dus ook de verwachtingshorizon zou per generatie gaan verschillen.

De oude Nestor die voor Troje reeds twee generaties had zien komen en gaan, kon makkelijk leiding geven aan de derde. Sterker nog, de ervaring die Nestor in het verleden had opgedaan kwalificeerde hem als een bekwaam en geschikt leider voor de toekomst: ‘I am older than either of you; therefore be guided by me.’⁴⁶ Er was immers niets *weselijks* veranderd. De ervaringswereld van verschillende opeenvolgende generaties was nagenoeg gelijk: ‘die politisch-soziale Erfahrungswelt [war] bisher immer noch in die Abfolge der Generationen eingebunden’.⁴⁷ Ervaringen lieten zich uit voorgaande ervaringen afleiden, een status-quo die volgens Koselleck in de Sattelzeit uit elkaar spatte.

Hoe radicaal de ervaringswerelden van verschillende generaties in de Sattelzeit van elkaar verschilden laat zich wellicht het best typeren met een citaat. De Duitse boekhandelaar Friedrich Perthes (1772-1843) tekende het als volgt op: ‘unsere Zeit aber hat das völlig Unvereinbare in den drei jetzt gleichzeitig lebenden Generationen vereinigt. Die ungeheuren Gegensätze der Jahre 1750, 1789 und 1815 entbehren aller Übergänge und erscheinen nicht

⁴⁵ Koselleck, “Erfahrungsraum” und “Erwartungshorizont”.

⁴⁶ Homerus, *Ilias*, I.1 (vertaling Samuel Butler).

⁴⁷ Koselleck, “Erfahrungsraum” und “Erwartungshorizont”, 367.

als ein Nacheinander, sondern als ein Nebeneinander in den jetzt lebenden Menschen, je nachdem dieselben Großväter, Väter oder Enkel sind.⁴⁸

Vanuit dit perspectief bezien is elke generatie nieuw, essentieel anders dan voorgaande generaties. Een generatiespecifieke ervaringsruimte zorgt ook voor een generatiespecifieke verwachtingshorizon. Dit betekent dat ervaringen niet zonder bemiddeling overdraagbaar zijn van generatie op generatie: ‘Generationswechsel und Generationsschübe sind schlechthin konstitutiv für den zeitlich endlichen Horizont, durch dessen jeweilige Verschiebung und generative Überlappung sich Geschichten ereignen. Erfahrungen sind generationsspezifisch, und deshalb sind Erfahrungen nicht unmittelbar übertragbar.’⁴⁹ Hier doet de geschiedenis dus haar intrede als bemiddelingskader voor de overdracht van historische ervaring.

Wanneer men in het geschiedverhaal gebruik maakt van het generatiebegrip zit daar sinds de Sattelzeit dus veel meer lading achter dan bij Hesiodus of Herodotus. Elke generatie heeft nu iets eigens waarin en waardoor zij verschilt van voorgaande generaties. Dit is iets generatiespecifiek waar andere generaties niet in delen. Generaties vallen nu te herkennen aan een uit de eigen ervaringsruimte en verwachtingshorizon voortvloeiende stijl, wereldbeeld, Zeitgeist. De geschiedenis opdelen in generaties kan niet langer door simpelweg vanaf de eerste hogepriester af te tellen, zoals de priesters van Zeus te Thebe gewend waren.⁵⁰ Nu moeten de generaties samenvallen met een aantal historisch aan te wijzen generatiespecifieke kenmerken. Welke kenmerken dit zijn, daarover lopen de meningen, zoals we zullen zien, sterk uiteen. Wel staat vast dat deze eigenschappen ontsproten zijn aan de breukervaring tussen verleden en toekomst. Om met de woorden van Goethe te spreken: ‘ein jeder, nur zehn Jahre früher oder später geboren, dürfte, was seine eigene Bildung und die Wirkung nach außen betrifft, ein ganz anderer geworden sein.’⁵¹

Dit is het kader waarin de opkomst van het wetenschappelijke generatieconcept gezien moet worden. Het concept ontvouwde zich in twee tradities die elk op hun eigen wijze het moderne historisch besef in het generatieconcept verdisconteerden. In de eerste plaats noemen we de positivisten die generaties op de wijze benaderden die Von Ranke zo tegen de borst stuitte: generaties als basiseenheid in een ontwikkelingslijn. Ten tweede noemen we het

⁴⁸ De Duitse boekhandelaar Friedrich Perthes in Clemens Theodor Perthes, *Friedrich Perthes' Leben*, 6. Aufl., 2, Gotha 1872, p. 240 e.v., geciteerd uit: Koselleck, “Erfahrungsraum” und “Erwartungshorizont”, 367.

⁴⁹ Koselleck, *Zeitschichten*, 107.

⁵⁰ Herodotus II: 143.

⁵¹ Goethe, ‘Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit’, 13, 14.

historisme, waarin de subjectieve dimensie van de generatie als uitgangspunt genomen wordt.⁵²

2.5 De kwantitatieve benadering: het positivisme

Het wetenschapsgebied waar de generatietheorie zich vooral in heeft bewogen is sinds het begin de sociologie geweest. De vader van de westerse sociologie, August Comte (1789-1857), introduceerde de opeenvolging van generaties reeds als de drijvende kracht achter de historische ontwikkeling.⁵³ Hoewel we dit idee eerder zijn tegengekomen bij bijvoorbeeld Plato, is het van fundamenteel belang te melden dat Comte wars is van alle metafysica. Beïnvloed door de natuurwetenschappelijke vooruitgang van zijn tijd, poogt Comte de maatschappijwetenschappen op een kwantitatieve leest te schoeien en keert hij zich tegen de ‘philosophie théologico-métaphysique’.⁵⁴

De duur van het leven is berekenbaar en als generaties elkaar in zekere intervallen opvolgen geeft de opvolging van generaties de positivist een goed handvat voor de analyse en interpretatie van maatschappelijke verandering. Ook Comte neemt biologische gegevens als leven en dood als uitgangspunt voor de analyse van de opeenvolging van generaties. Voor hem geldt: hoe langer de gemiddelde werkzame periode van het leven, dat wil zeggen de periode ‘autrement qu’en préparations à la vie ou à la mort’⁵⁵, hoe langzamer ontwikkelingen zich voltrekken op sociaal niveau. De invloed van de oudere generatie strekt zich dan, aldus Comte, langer uit, wat innovatie tegenwerkt.

Hoewel Comte dit generatieconcept niet verder uitwerkt, is zijn bijdrage vooral van belang omdat het een eerste aanzet is in een generatietheoretische stroming die tot op heden zijn weerklink vindt. De ‘positivistische benadering’ is een kwantitatieve en bestaat voornamelijk uit het aannemelijk maken van een bepaald interval waarlangs de generatieopvolging zich voltrekt, waarna vervolgens de geschiedenis aan de hand van dit getal systematisch in generaties opgedeeld kan worden. Centraal in de positivistische benadering staat, zoals blijkt uit het voorbeeld van Comte, de deductie van een universele wetmatigheid uit het individuele biologische gegeven van leven en dood, en de hieruit voortvloeiende gemiddelde levensduur.

⁵² Het onderscheid tussen positivisme en historisme neem ik over van Hans Righart; Righart, ‘Invented generations?’.

⁵³ Comte, *Cours de philosophie positive* IV, 635-641.

⁵⁴ *Ibidem*, 436.

⁵⁵ *Ibidem*, 693.

Het centrale probleem bij de positivisten is dus het bepalen van de specifieke duur van een generatie. Net als de hierboven genoemde klassieke auteurs, gaan ook de positivisten uit van een gefaseerdheid van het leven in drie periodes. De eerste periode bestaat uit de vormende fase (volgens Comte: de voorbereiding op het leven), de tweede periode uit het werkzame leven en de derde periode uit de terugtrekking uit het openbare leven (volgens Comte: de voorbereiding op de dood).

Binnen de positivistische stroming zijn vervolgens twee groepen te onderscheiden. Ten eerste zijn er die het oude *sæculum* overnemen van Herodotus en dus drie generaties in één eeuw situeren. Ten tweede is er een groep die er afzonderlijke varianten op na houdt.⁵⁶ Over beide groepen kan gezegd worden dat de handhaving van een vast interval voor de afwisseling van generaties een strikte periodisering van de geschiedenis ten doel heeft, wat vervolgens weer een lastige vraag opwerpt: waar te beginnen?

Tot de eerste groep behoort allereerst Comte, die dertig jaar als uitgangspunt neemt en aldus stelt dat een generatie tussen het dertigste en het zestigste jaar de scepter zwaait. Uitbreider is de uitwerking van de Duitse historicus A. Dove die in 1871 betoogt dat in de Duitse geschiedenis sinds 850 periodegrenzen in het midden van de eeuw liggen. Met de geschiedenis van Pippijn de Korte, Karel de Grote en Lodewijk de Vrome komt Dove tot een Khaldûniaans generatie-idee waarbij ‘der Vater kommt [...] um zu beginnen, der Sohn um zu erfüllen, der Enkel um aufzulösen. [...] Mit den Herrschern arbeiten die Geschlechter der Völker Hand in Hand.’⁵⁷

Andere theoretici die de eeuw als uitgangspunt nemen met de opeenvolging der generaties als centrale factor zijn onder andere de filosoof en wiskundige Antoine Cournot (1801-1877) die het begin van de moderne tijd, 1492, als beginpunt neemt voor zijn historische analyse. De Oostenrijkse historici Ottokar Lorenz (1832-1907) en Richard von Kralik (1852-1934) gingen naast de drie generaties in een eeuw ook uit van langere periodes van 300 jaar, waarbij het Von Kralik is geweest die in 1903 de complete wereldgeschiedenis sinds de prehistorie op wist te delen en van alle zesentwintig generaties sinds 700 v.Chr. een uitgebreide karakterschets gaf.⁵⁸ De meest fundamentele opvatting over het ‘säkulare Rythmus der Geschichte’⁵⁹ kwam echter van de Duitse filosoof Karl Joël (1864-1934). Voor hem was de

⁵⁶ Van der Pot, *De periodisering der geschiedenis*, 205-222.

⁵⁷ Dove, ‘Die Säcularperioden in der deutschen geschichte’.

⁵⁸ Lorenz, *Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben*, 272-311, Idem, *Leopold von Ranke; die Generationslehre und der Geschichtsunterricht* (Berlijn 1891) 136-276 en von Kralik, *Die Weltgeschichte nach Menschenaltern*.

⁵⁹ Joël, ‘Der säkulare Rhythmus der Geschichte’, 137-165.

opdeling van drie generaties in een eeuw niet slechts een analytisch model, maar zelfs een afspiegeling van de werkelijkheid!⁶⁰

Alternatieve periodiseringën zijn er eveneens te over. Reeds in 1809 vond de Franse historicus Soulavie (1753-1813) zes periodes van 15 jaar terug in de Franse politieke geschiedenis van de achttiende eeuw tot de Franse Revolutie.⁶¹ In elk van deze periodes was één bepaalde generatie aan de macht. Ook Jules Écorcheville (pseud.: Justin Dromel; geb. 1826) hield er een politieke benadering op na.⁶² Voor hem was de deelneming aan het politieke leven van belang, die hij tussen het 25e en 65e levensjaar situeerde. Uit een statistische analyse bleek dat het gemiddeld 16 jaar duurt voor een nieuwe generatie de meerderheid bereikt heeft. Voor Frankrijk begint hij zijn analyse in 1789, voor andere landen zag hij zich genoodzaakt een ander beginpunt te kiezen.

Een ietwat andere invalshoek heeft theoloog en pedagoog Gustav Rümelin (1815-1889).⁶³ Hij baseert de duur van een generatie niet op de deelname aan het politieke leven, maar op het gemiddelde leeftijdsverschil tussen ouders en kinderen. Het spreekt voor zich dat zijn theorie alleen van toepassing is op monogame, ‘beschaafde’ samenlevingen. De berekening gaat als volgt: men telt bij de gemiddelde huwelijksleeftijd van de echtgenoot de helft van het aantal vruchtbare huwelijksjaren op en tevens één jaar dat nodig is voor de verwekking van het eerste kind (dit jaar telt niet mee bij het aantal vruchtbare huwelijksjaren). Zo komt Rümelin tot het inzicht dat een generatie in Duitsland 36½, in Engeland 35½ en in Frankrijk 34½ jaar duurt. Bovendien maakt hij de duur hiermee historisch variabel.

Guiseppe Ferrari is echter degene die het biologisch generatiedenken tot zijn uiterste consequentie doortrekt. Let wel, het type denken zoals dat voor het eerst door Ibn Khaldûn geformuleerd werd, waarbij men uitgaat van de wetmatigheid van opkomst en verval in series van drie of vier generaties. De duur van de generatie berekent Ferrari aan de hand van de biografieën van een groot aantal historische figuren op 31¼ jaar. De eerste generatie is voor Ferrari die van de ‘voorgangers’. De voorgangers bepleiten een nieuwe politieke en sociale orde die vervolgens door de ‘revolutionaire generatie’ verwezenlijkt wordt. De revolutionairen gaan in deze uitvoering in de regel te ver, wat de volgende generatie tot ‘reactionairen’ maakt. De vierde generatie, de ‘vervullers’, zijn meer pragmatici dan fanatici.

⁶⁰ Overige auteurs die ik niet bespreek, maar hier wel onder geschaard dienen te worden zijn o.a. R. Wustmann, *Deutsche Geschichte nach Menschenaltern erzählt* (Leipzig, 1912) en W. Vogel, ‘Über den Rhythmus im geschichtlichen Leben des abendländischen Europa’, *Historische Zeitschrift* 129(1924) 1-68.

⁶¹ Soulavie, *Pièces inédites sur les règnes de Louis XIV, Louis XV et Louis XVI*.

⁶² Dromel, *La loi des révolutions*.

⁶³ Rümelin, *Rede und Aufsätze*.

Zij weten dan ook de problemen op te lossen. Nieuwe problemen doen zich echter weer voor, zodat de kringloop opnieuw begint. Ferrari heeft de gehele Franse en Engelse geschiedenis naar deze cyclus ingedeeld en ook voor een groot aantal andere landen een poging gedaan.⁶⁴

Tot zover de ‘positivistische school’. Deze typering is overigens ietwat geconstrueerd. In werkelijkheid was er geen sprake van schoolvorming maar kwamen enkele auteurs tot gelijksoortige theorieën, veelal zonder kennis van elkaars werk te hebben. Toch vallen deze theorieën onder één noemer te scharen. In de eerste plaats valt hier een gezamenlijke inspiratiebron te noemen. Het zijn de revoluties van de achttiende en negentiende eeuw geweest die een groot aantal van de bovengenoemde auteurs tot hun generatietheorie heeft geïnspireerd. Met name Dromel probeerde in zijn *La loi des révolutions* politieke verandering aan de afwisseling van generaties te koppelen om hiermee de revoluties te verklaren.

In de tweede plaats houden de positivistische theorieën er een kwantitatieve benadering op na. De vraag naar wat een generatie precies is gaat onmiddellijk over in de vraag hoe lang een generatie precies duurt. De verschillende benaderingswijzen leiden tot een constante of een variabele generatieduur, waarmee een periodisering van de geschiedenis in generatiecohorten mogelijk wordt. Generaties zijn hier echter méér dan slechts een tijdsaanduiding als bij Herodotus. De positivisten gebruiken generaties om historische veranderingen te verklaren. Hiertoe is niet alleen de generatie die ‘aan de macht is’ van belang, maar juist de aanwezigheid in dezelfde tijd van een generatie die nog in deze positie moet geraken en een generatie die reeds de scepter heeft gezwaaid. De cyclus jeugd – volwassenheid – ouderdom die binnen het familiale generatiebegrip centraal staat wordt middels het generatieconcept geëxtrapoleerd naar maatschappelijk niveau. Zo ontstaat het ‘patroon’ of ‘ritme’ van politieke verandering waar de positivisten sinds Comte naar op zoek zijn geweest.

2.6 De kwalitatieve benadering: het historisme

Tegenover de voornamelijk Franse positivisten staat een tweede, voornamelijk Duitse, onderzoeksschool: de historistische. In tegenstelling tot de positivisten stellen de historisten niet de objectieve generatieduur, maar de subjectieve generatiebeleving centraal. Dit wil niet zeggen dat jaartallen voor de historisten niet van belang zijn, maar dat de nadruk ligt op de kwalitatieve aspecten die een generatie kenmerken. Van het zoeken naar enige wetmatigheden

⁶⁴ Van der Pot, *Periodisering*, 210, 211,

is in elk geval geen sprake. Elke generatie wordt in zijn uniciteit van binnen uit onderzocht. Tevens is er binnen deze benadering in meerdere mate sprake van een zekere traditie, daar verschillende auteurs aan elkaar refereren. Desalniettemin is ook het werk van de historisten zeer gefragmenteerd en weinig omvangrijk.

De grote naam die terugkeert binnen deze school is die van de Duitse cultuurfilosoof Wilhelm Dilthey (1833-1911). In een in 1865 in de *Preußischen Jahrbüchern* gepubliceerd essay over de dichter Novalis (pseudoniem voor Friedrich von Hardenberg, 1772-1801) schuift hij voor het eerst het generatieconcept als ‘ein höchst fruchtbarer Begriff’ naar voren.⁶⁵ Zijn focus was de generatie die volgde op die van Goethe, Kant en Fichte: die van de vroegromantici. Zowel Novalis, Von Schlegel (1772-1829), Friedrich Schleiermacher (1768-1834), Hegel (1770-1831), Schelling (1775-1854), Hölderlin (1770-1843) als een aantal andere grote namen maakten in het eerste decennium van de negentiende eeuw furore. Uit het gegeven dat zij in dezelfde tijd en in een vergelijkbare geest, cultureel actief waren, gecombineerd met het feit dat zij in dezelfde periode onder vergelijkbare omstandigheden opgroeiden, leidt Dilthey een generatie af. Het gaat hier niet om een ‘universele’ generatie, zoals bij de positivisten, maar om een heel specifieke generatie van personen die de culturele voorhoede van de Duitse Romantiek uitmaakten.

Voor Dilthey's generatieconcept is retrospectiviteit van fundamenteel belang, omdat uit de gelijke omstandigheden waar een generatie in opgroeit de ‘geistige Kultur einer Generation’ als zodanig niet zonder meer af te leiden valt.⁶⁶ Pas door vanuit de gevolgen terug te denken kan de historicus een generatie herkennen. Het best te bestuderen zijn generaties die zich op latere leeftijd duidelijk op politiek of cultureel gebied manifesteren. Dan pas valt de verbinding te leggen met de gelijke omstandigheden waarin de generatie is opgegroeid. Gaat men prospectief te werk dan bevindt men zich op een hellend vlak. Deze redeneerwijze kan leiden tot foutieve interpretaties en is volgens Dilthey volstrekt ahistorisch. Dit is voor Dilthey het voordeel van de historicus: de mogelijkheid om uit de gevolgen de oorzaken te herleiden.

Het uiteindelijke product van het historisch generatieonderzoek, een geschiedverhaal dat de chronologie volgt, is dan ook in zekere zin bedrog, omdat de werkwijze van de historicus hier recht tegen in gaat. Gelukkig, volgens Dilthey, in de meeste gevallen een aangenaam bedrog. Dilthey zelf vindt de biografische schets de beste wijze om enerzijds individuele voorwaarden

⁶⁵ Dilthey, ‘Novalis’, 172.

⁶⁶ *Ibidem*.

voor en anderzijds de grotere maatschappelijke consequenties van het ontstaan van een generatie vorm te geven. Zelf past hij deze vorm toe in de reeds aangehaalde biografie van Novalis en elders in het *Leben Schleiermachers*.⁶⁷

Het grootste contrast met de positivistische benadering zit hem echter in het feit dat Dilthey niet een unilineaire objectieve tijd als uitgangspunt neemt van generaties. Binnen de geschiedfilosofie wordt een onderscheid gemaakt tussen objectieve en subjectieve tijd. Onder objectieve tijd wordt de kwantitatief meetbare ‘klokkentijd’ verstaan, terwijl subjectieve tijd naar de kwalitatief ervaren tijd verwijst.⁶⁸ Door generaties vanuit deze subjectieve ervaringstijd (‘eine von innen abmessende Vorstellung’⁶⁹) te benaderen, opent Dilthey nieuwe wegen om in elk geval ideeëngeschiedenis door een intuïtieve herbeleving van de kant van de historicus op juiste waarde te schatten. In aansluiting hierop moet vermeld worden dat voor Dilthey niet zozeer de opeenvolging van generaties van belang was, maar des te meer het gegeven van gelijktijdigheid van de leden van een generatie. Het gelijktijdig door dezelfde gebeurtenissen en ontwikkelingen beïnvloed worden vormt voor Dilthey immers de grond van zijn generatiedefinitie.⁷⁰

Wat voor Dilthey een generatie inhoudt geeft hij als volgt weer: ‘eine Generation [bildet] einen engeren Kreis von Individuen, welche durch Abhängigkeit von denselben großen Tatsachen und Veränderungen, wie sie in dem Zeitalter ihrer Empfänglichkeit auftraten, trotz der Verschiedenheit hinzutretender anderer Faktoren zu einem homogenen Ganzen verbunden sind.’⁷¹ Hiermee neemt Dilthey een positie in die lijnrecht tegenover de positivisten staat. Waar de positivisten historische gebeurtenissen en ontwikkelingen verklaren uit de loop der generaties, leidt Dilthey een generatie juist af van het (gezamenlijk) ervaren van bepaalde gebeurtenissen en veranderingen in de jeugd. Met zijn werkwijze poogt Dilthey de historische werkelijkheid trouw te blijven. Iets wat hij het positivisme met haar ‘roekeloze wetenschappelijke bouwlust’ verweet na te laten.⁷²

Dilthey’s historicistische standpunt ligt niet ver verwijderd van dat van de fenomenologie van Martin Heidegger (1889-1976). Heidegger benadrukt het kwalitatieve element door te wijzen op het gemeenschappelijk lot van een generatie.⁷³ Tevens verbindt hij hierin de implicatie dat een generatie niet slechts door individuen wordt ‘gedragen’, maar dat het een eigen logica

⁶⁷ Dilthey, *Leben Schleiermachers*.

⁶⁸ Zie Grever en Jansen, ‘Inleiding’.

⁶⁹ Dilthey, ‘Über das Studium der Geschichte’, 36.

⁷⁰ Mannheim, ‘Problem der Generationen’, 515, 516.

⁷¹ Dilthey, ‘Über das Studium der Geschichte’, 37.

⁷² Dilthey, *Kritiek van de historische rede*, 82.

⁷³ Heidegger, *Zijn en tijd*, 479, 480.

heeft die maakt dat het in-de-wereld-zijn een mede-geschieden is dat bepaald wordt door het generatiegebonden lotsbestel. ‘Het door het lot beschikte lotsbestel van het erzijn in en met zijn “generatie” maakt het volle, eigenlijke geschieden van het erzijn uit.’⁷⁴

De thema’s ‘gemeenschappelijk lot’, ‘gelijktijdigheid’ ‘subjectieve tijd’ en ‘spirituele eenheid’ zijn door de Duitse kunsthistoricus Wilhelm Pinder (1878-1947) samengebracht in één theorie.⁷⁵ Centraal bij Pinder staat het begrip ‘entelechie’. Voor Pinder betekent dit de innerlijke samenhang van een generatie in het collectief gelijksoortig ervaren van het leven en de wereld.⁷⁶ In analogie met Aristoteles’ ‘entelecheia’ is de entelechie ook doelgericht.⁷⁷ Concreet uit zij zich in de kunstgeschiedenis in de aanpak van een specifiek artistiek probleem waar de leden van een generatie afzonderlijk een antwoord op proberen te vinden.⁷⁸

Door entelechie aan generaties te koppelen zet Pinder de traditionele opvatting van de ‘Zeitgeist’ onder druk. Er kan immers geen sprake van zijn van één ‘tijdsgeest’ in een bepaalde historische periode als de ervaringswereld verschillende generatielagen kent. Een probleem of gebeurtenis die zich voordoet wordt wel door iedereen ervaren, maar wordt door elke generatie binnen zijn entelechie getrokken en dus anders uitgelegd. De generatiegelaagdheid binnen de subjectieve tijd duidt Pinder aan met de term ‘Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen’.⁷⁹ In kwalitatief opzicht leven verschillende generaties dus in behoorlijk andere tijdsperiodes. Vandaar dat Pinder onderscheid maakt tussen ‘Gleichzeitig’ en ‘Gleichaltrig’.⁸⁰ ‘Das reine Nebeneinander der Erscheinungen ist immer Chaos. Das in ihnen verborgene Nacheinander der Generationen aber ist Rhythmus, noch mehr: Polyphonie.’⁸¹

Het probleem waar Pinder zich mee geconfronteerd ziet is die van de praktische toepassing. Waar Dilthey zich kan beperken tot het bestuderen van slechts één generatie in relatie tot zijn eigen tijd is dit voor Pinders thema, de kunstgeschiedenis, onmogelijk. Om de innerlijke dynamiek van zijn generatietheorie praktisch toe te passen in de kunstgeschiedenis is het nodig om de vertaalslag te maken naar de objectieve tijd. Voor de objectivering van de generatiedynamiek ziet Pinder zich genoodzaakt verschillende generaties tegen elkaar af te

⁷⁴ *Ibidem*, 480.

⁷⁵ Pinder, *Kunstgeschichte Europas*.

⁷⁶ Overigens hoeft voor Pinder de Entelechie niet alleen voor generaties te gelden. Evenzo kan het opgaan voor taal, stijl, individuen of naties.

⁷⁷ Grieks: entelecheia (vgl. Aristoteles), eichein=hebben, telos=doel.

⁷⁸ Halbertsma, *Wilhelm Pinder*, 114.

⁷⁹ Pinder, *Kunstgeschichte Europas*, 11-21.

⁸⁰ *Ibidem*, 27-41.

⁸¹ *Ibidem*, 27.

wegen tegen de achtergrond van de objectieve tijd. Omdat kunsthistorische generaties constant op elkaar reageren legt Pinder de nadruk op het bestuderen van generatiereeksen, in plaats van losse generaties.

Uiteindelijk komt ook Pinder dus terug bij het idee van een ritmische opvolging van generaties in de geschiedenis, zoals we dat bij de positivisten tegenkwamen. Zij het dat hij dit niet doet vanuit een metafysisch of biologisch paradigma, maar vanuit de consequentie van de praktische toepassing van zijn kwalitatieve generatietheorie op de kunstgeschiedenis. Hierin is een ritme van actie en reactie zichtbaar. ‘Selbst wenn der Fluß der entscheidenden Geburten unrhythmisch dauernd wäre, so lohnte es der Mühe immer noch, vom Geburtsalter der Schaffenden her ihr Wollen zu vergleichen.’⁸² Ook de werkwijze is geheel omgekeerd: Pinder deduceert dus niet vanuit een wetmatigheid de generaties, maar leidt eerder vanuit de generaties een wetmatig model af.

2.7 De voortgezette vraag naar de historische toepassing

In 1921 zou het eerste boek verschijnen waar de generatietheorie als discours overzichtelijk in weergegeven werd. Het betreft *Les Générations sociales* van de Franse filosoof François Mentré (geb. 1877).⁸³ Alvorens zijn eigen bespiegelingen over generaties te presenteren introduceert Mentré de lezer in een deel van de hier reeds gepresenteerde generatietheorieën. Hoewel *Les Générations sociales* een weinig invloedrijk en weinig gelezen werk is, is het toch van waarde vanwege het conceptuele onderscheid dat Mentré maakt tussen sociale en familiale generaties. Terwijl de voorgaande generatietheorieën vaak impliciet de kenmerken van sociale generaties afleidden uit familiale generaties en deze twee begrippen zodoende door elkaar liepen, maakt Mentré duidelijk dat deze afleiding niet mogelijk is omdat beide generatievormen een volstrekt andere sociale figuratie zijn. Familiale generaties bestaan omdat er ouders, grootouders en kleinkinderen zijn. Posities die elke generatie ooit zal innemen. Sociale generaties daarentegen worden niet ingeboren in een systeem van vastliggende generatieposities. Sociale generaties moeten volgens Mentré opgevat worden als een ‘spirituele eenheid’ die zich vormt binnen een leeftijdscohort. ‘La génération sociale résulte d’un sourd travail des âmes qui enfante un nouvel idéal d’activité humaine ; c’est un

⁸² *Ibidem*, 94.

⁸³ Mentré, *Les générations sociales*.

transformation spirituelle qui a pour corollaire une nouvelle conception de la vie ou un remaniement de cette conception.⁸⁴

Om vergelijkbare redenen als Pinder komt ook Mentré in de praktische toepassing van de generatietheorie tot de conclusie dat er iets als een generatieritme bestaat, waarbij hij verrassend genoeg teruggrijpt op Herodotus' these van drie generaties in één eeuw. Ook Mentré is zich terdege bewust van het gekunstelde karakter van deze these, en benadrukt dan ook dat het niet in strikte zin toegepast moet worden. De generatietheorie is meer een hulpmiddel voor de historicus om orde te scheppen in een onoverzienbare hoeveelheid feiten en gegevens. Uiteindelijk, zo belooft Mentré de lezer, zal de historicus vanzelf inzien dat de feiten bij nadere bestudering beter in het model passen dan men vooraf zou denken.⁸⁵

De Spaanse cultuurfilosoof José Ortega y Gasset (1883-1955) neemt een vergelijkbaar standpunt in. Hoewel Ortega zelf geen specifiek werk over generaties geschreven heeft, geldt hij als een belangrijk denker, omdat het begrip in veel van zijn geschriften naar voren komt.⁸⁶ Dat Ortega's naam binnen de generatietheorie voortdurend de kop op steekt is niet in de laatste plaats te danken aan zijn leerling Julián Marías (geb. 1914) die in *El método histórico de las generaciones* poogt Ortega's opvattingen als een sluitende generatietheorie te presenteren.⁸⁷ De vertaling van dit werk in het Engels in 1967, *Generations: a historical method* gaf het Engelstalige (lees: Amerikaanse) publiek een eerste inleiding in de continentale generatietheorie. Helaas geldt het daar tot op heden als standaardwerk, terwijl het in feite niets meer is dan een apologie voor Ortega's generatieconcept.

Waar Mentré vast blijft houden aan de klassieke generatieduur begroot Ortega een generatie op 15 jaar. Ook Ortega geeft zich rekenschap van alle problemen en bezwaren die een vaste generatieduur met zich mee brengt, het is voor hem vooral een methodisch hulpmiddel. Op de 15 jaar is hij gekomen aan de hand van de waarneming dat generaties constant in conflict met elkaar zijn. Het gaat hier om een conflict tussen een groep 30 tot 45 jarigen met de groep 45 tot 60 jarigen. Hierin ligt ook Ortega's kritiek op Pinder. De laatste zou generaties teveel als een gesloten geheel zien. Voor Ortega ligt het conflict niet binnen de generatie en de entelechie, maar tussen de generaties. Niet de opeenvolging van generaties, maar de overlapping of aaneenschakeling hiervan staat bij Ortega centraal.⁸⁸

⁸⁴ *Ibidem*, 299,300.

⁸⁵ Wohl, *Generation of 1914*, 21, 22.

⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: Ortega y Gasset, J., *El tema de nuestro tiempo* (Madrid 1923) en *Ibidem*, *En torno a Galileo* (1933).

⁸⁷ Julián Marías, *El método histórico de las generaciones* (Madrid 1949).

⁸⁸ Halbertsma, *Wilhelm Pinder*, 131,132.

Al met al was de generatietheorie met Ortega weer terug bij af. Een volledige indeling van de geschiedenis in nauwkeurig afgescheiden generaties was nu ook mogelijk vanuit een kwalitatief oogpunt. Hiertoe zet Ortega zelfs de maten uit voor een nieuwe metafysica. Een metafysica die niet uitgaat van de dingen, maar van het leven.⁸⁹ De ‘*rasón vital*’ gaat uit van ‘mijn leven’: dingen zijn slechts werkelijk voor zover zij in ‘mijn leven’ gevestigd zijn en hierbinnen verschijnen. Het ‘zelf’ en de omstandigheden zijn de elementen van ‘mijn leven’, maar kunnen nooit los van elkaar beschouwd worden: zij zijn in voortdurende interactie en afhankelijkheid.⁹⁰ Ortega’s generatie moet in deze dynamiek geïnterpreteerd worden: ‘each man’s historical world is his generation, and from it he must face reality in order to mold his life. [...] I can only live within my generation.’⁹¹

Het is niet verwonderlijk dat de epistemologie van Ortega’s ‘*rasón vital*’ de waarde van zijn theorie als ‘*metodo histórico*’ sterk doet afnemen. Elk leven heeft een andere verhouding tot de waarheid en omstandigheden, waardoor waarheid altijd perspectivistisch, afhankelijk dus van het gezichtspunt, is. De tegenstelling met Diltheys historisme kan niet groter zijn. Waar voor Dilthey de generatie door de omstandigheden bepaald wordt en een blik in de generatie, door middel van de biografie, het verleden opnieuw doet beleven, is dit bij Ortega eigenlijk onmogelijk. Ten eerste omdat we generaties altijd vanuit ons perspectief bekijken en ten tweede omdat een generatie altijd een dynamiek bezit die het niet mogelijk maakt de generatie los van het leven te zien zonder de eigenheid van deze generatie geweld aan te doen. De kern van de vroegere generatie kunnen we dus toch niet te pakken krijgen en bovendien geeft de bestudering van vroegere generaties ons slechts inzicht in onszelf en niet, zoals bij Dilthey, in het verleden.

De kritiek die de Spaanse historicus Pedro Laín Entralgo uit op Ortega’s terugkeer tot de biologie is dan ook begrijpelijk. ‘The intellectual trap remains. Whoever takes the generation as the elemental unit of historical change, and as the fundamental category of historical events, is exchanging with or without his knowledge, the true gold of historical and personal life for mere biological glitter.’⁹² Gelijksortige kritiek uitte Benedetto Croce, Johan Huizinga en Marc Bloch op de biologische- en kosmologische generatietheorieën in het algemeen.

⁸⁹ Marías, *Generations*, 72, 73.

⁹⁰ Gracia, ‘José Ortega y Gasset’, 637.

⁹¹ Marías, *Generations*, 83.

⁹² Pedro Laín Entralgo, *Las generaciones en la historia* (Madrid 1945) 280. Vertaling uit: Marías, *Generations*, 149.

De fout is volgens Croce: ‘that of assuming periodization to be something natural and external. These are all naturalistic and mythological notions. And this thus removes any need to examine the particulars and details of these doctrines. For in this respect, if their content is visibly fantastic, their value is accordingly null.’⁹³ Johan Huizinga wijst op een ‘logische grondfout’ binnen de generatietheorie. Namelijk het volstrekt arbitraire karakter van de periodisering. Uitgaande van de biologische orde van ‘opkomst, rijpheid, verval, of actie, reactie, verwerking’, maakt het logisch gezien niet uit of men nu een periodisering in 1700 of in 1701 laat beginnen. In elk jaartal dat men noemt is volgens Huizinga sprake van opkomst en verval. Generaties zouden volgens Huizinga geen oorzaak zijn van historische verandering, maar hiertoe slechts de ‘stof leveren’.⁹⁴ Ook Bloch komt tot de conclusie dat, ‘de pythagorische dromen van bepaalde auteurs ten spijt’, er geen enkele regelmatigheid in de periodisering van generaties te vinden is.⁹⁵

Met de publicatie van Engelbert Drerup’s (1871-1942) *Das Generationsproblem in der griechischen und griechisch-römischen Kultur* in 1933 leek de generatietheorie weer terug bij af.⁹⁶ Hoewel enkele kort hiervoor verschenen historische werken over generaties in de literatuur en in de mentaliteitsgeschiedenis de door Dilthey ingeslagen weg nog bewandelden, greep Drerup in zijn poging culturele generaties in de oudheid te thematiseren terug op het meest basale historische generatieconcept: dat van drie generaties per eeuw.⁹⁷ Drerup had zich helaas niet serieus verdiept in een belangrijk generatietheoretisch essay dat reeds vijf jaar eerder was gepubliceerd.

2.8 Karl Mannheims generatietheorie

Dit essay is het in de *Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie* verschenen ‘Das Problem der Generationen’ (1928) van de van oorsprong Hongaarse socioloog Karl Mannheim (1893-1947). De generatietheorie die Mannheim in dit essay uit de doeken zou doen is tot op heden de meest invloedrijke van alle generatietheorieën gebleven.

⁹³ Croce, *Teoria e storia della storiografia* (Bari, 1920), 101-102. Vertaling uit: Mariás, *Generations*, 131.

⁹⁴ Huizinga, ‘De taak der cultuurgeschiedenis’, 81-83.

⁹⁵ Bloch, *Pleidooi voor de geschiedenis*, 176.

⁹⁶ Drerup, *Das Generationsproblem in der griechischen und griechisch-römischen Kultur*.

⁹⁷ De genoemde werken zijn respectievelijk: Petersen, J., *Die Literarischen Generationen* (Berlijn 1930) en Wechsler, E., *Die Generation als Jugendreihe und ihr Kampf und die Denkform* (Leipzig 1930).

2.8.1 *Das Problem der Generationen*

Mannheims theorie kan gezien worden als synthese van de voorgaande positivistische en historicistische theorieën. Mannheim onderscheidt bij het ontstaan van generaties drie analytische elementen: de ‘Generationslagerung’, de ‘Generationszusammenhang’ en de ‘Generationseinheit’.

Van primair belang is de ‘generatiepositie’ (Generationslagerung). De positie van een generatie situeert Mannheim in het biologische ritme van leven en dood – zij het dat Mannheim benadrukt dat uit de notie van dit ritme zelf niet noodzakelijk generaties te deduceren zijn.⁹⁸ Geboortejaartallen zijn dus wel van belang, maar nooit zonder dat er sprake is van een andere voorwaarde voor een generatie: de ‘generatiesamenhang’ (Generationszusammenhang). De generatiesamenhang bestaat uit de gemeenschappelijke ervaring en het collectieve lot. Hier wordt de generatie een historisch-sociale eenheid naar Dilthey’s betekenis. Tot slot is het mogelijk dat een generatie zich manifesteert in concrete groepen of samenwerkingsverbanden. Mannheim spreekt hier van een ‘generatie-eenheid’ (Generationseinheit). Een generatie-eenheid is iets anders dan concrete groepen als gezin, familie of stam. Bovendien is het niet noodzakelijk dat er altijd een generatie-eenheid voortvloeit uit een generatiesamenhang. Om dit te verduidelijken maakt Mannheim een verwijzing naar de Marxistische theorie. Binnen de ‘Klassenlage’ neemt men posities in als proletariër, ondernemer, rentenier, enzovoorts. Deze posities zijn ingebed in het stelsel en dus niet inwisselbaar. ‘In einer Klassenlage *befindet* man *sich*; und es ist auch sekundär, ob man davon weiß oder nicht.’⁹⁹ Onder bepaalde omstandigheden kan een klassenpositie echter wel tot klassenbewustzijn leiden. Evenzo kan een generatiepositie tot generatiebewustzijn leiden (generatie ‘für sich’). Onder welke omstandigheden dit gebeurt is voor Mannheim een kwestie voor verder onderzoek.

Het behoren tot dezelfde klasse of tot dezelfde generatie, de generatiesamenhang, heeft een overeenkomst en dat is dat de individuen die de klasse of de generatie vormen dezelfde positie innemen in het historisch proces. Dit betekent dat zij in potentie dezelfde ervaringen ondergaan, waardoor zij ‘eine spezifische Art des Erlebens und Denkens’ en hieruit ‘eine spezifische Art des Eingreifens in den historischen Prozeß’ ontwikkelen.¹⁰⁰

⁹⁸ Mannheim, ‘Problem der Generationen’, 527.

⁹⁹ *Ibidem*, 526.

¹⁰⁰ *Ibidem*, 528.

Het is de generatiepositie die de basis vormt: ‘man muß im selben historisch-sozialen Raume – in derselben historischen Lebensgemeinschaft – zur selben Zeit geboren worden sein’.¹⁰¹ Hier komt de generatiesamenhang bij die uit ‘eine *Partizipation* an den *gemeinsamen Schicksalen* dieser historisch-sozialen Einheit’ bestaat.¹⁰² Deze van Heidegger geleende notie van het gemeenschappelijk lot combineert Mannheim met Diltheys these van de formatieve ervaring. Het is het gezamenlijk participeren aan of ondergaan van dezelfde ervaringen die generaties meer maken dan slechts een leeftijdscohort. ‘Nur ein gemeinsamer historisch-sozialer Lebensraum ermöglicht, daß die geburtsmäßige Lagerung in der chronologischen Zeit zu einer soziologisch-relevanten werde.’¹⁰³ De formatieve periode begint voor Mannheim rond het zeventiende levensjaar. Op deze leeftijd laat men de kindse naïviteit achter zich en begint men kritisch en zelfreflexief in de wereld te staan. Het zijn de indrukken die men in de formatieve periode opdoet die het wereldbeeld en het referentiekader vormen voor de rest van het leven. ‘Die Prädominanz der ersten Eindrücke bleibt auch dann lebendig und bestimmend, wenn der ganze darauffolgende Ablauf des Lebens nichts anders sein sollte, als ein Negieren und Abbauen des in der Jugend rezipierten “natürlichen Weltbildes”.’¹⁰⁴ Het gebied waar de generatie deze collectieve ervaring en verwachting (de collectieve ervaringsruimte en verwachtingshorizon) omzet in concreet handelen is de generatie-eenheid. Generatie-eenheden zijn in meer of mindere mate concreet georganiseerde sociale verbanden als verenigingen of organisaties die uit abstracte generationele bewegingen, zoals de door Dilthey bestudeerde Romantiek, voortvloeien. Generatie-eenheden zijn als het ware de concrete manifestatie van een generatie. Mannheim wijst er op dat het goed mogelijk is dat binnen één generatiesamenhang meerdere generatie-eenheden ontstaan die op geheel verschillende (en soms ook tegenstrijdige) wijzen aan het gemeenschappelijke ‘Schicksal’ werken. Zo wijst Mannheim er op dat zich vanaf 1800 naast de romantische tevens een rationalistisch-liberale stroming ontwikkelde. Beide stromingen ontwikkelden zich binnen dezelfde generatiesamenhang. Het waren slechts ‘zwei *polare Formen* der geistigen und sozialen Auseinandersetzung mit demselben, sie alle betreffenden historisch-aktuellen Schicksal.’¹⁰⁵ Mannheim benadrukt dat niet uit elke generatiepositie ook daadwerkelijk een generatiesamenhang voortvloeit. Elke generatiepositie heeft een zekere potentialiteit die verwezenlijkt moet worden. We hebben reeds gezien dat de omstandigheden waaronder een

¹⁰¹ *Ibidem*, 542.

¹⁰² *Ibidem*; vgl. Heidegger, zie p. 25.

¹⁰³ *Ibidem*, 536.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 537.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 544.

generatie zich vormt ook voor Mannheim nog onduidelijk zijn. Wel is zeker dat de mogelijkheden van deze vorming afhankelijk zijn van het tempo van sociale verandering. Indien dit tempo zo hoog ligt dat de latente, continue aanpassing en verandering van traditionele ervarings-, denk- en uitdrukkingsvormen niet langer mogelijk zijn, dan transformeert de nieuwe benaderingswijze in een nieuwe 'generatiestijl'. Deze 'stijl' noemt Mannheim in navolging van Pinder 'Generationsentelechie'.¹⁰⁶ Met deze these bevestigt Mannheim de premissen die Koselleck gesteld heeft ten aanzien van de versnelling van de geschiedenis.

In zijn begrip 'generatie-entelechie' past Mannheim een sterke relativering van Pinders entelechie toe. Waar het voor Pinder onmogelijk is om te spreken van een 'Zeitgeist' omdat er slechts afzonderlijke, oppositionaire entelechiën zijn, herinnert Mannheim ons er aan dat elke generatiesamenhang verschillende, tegengestelde, generatie-eenheden kan bevatten. Deze tegenovergestelde generatie-eenheden verhouden zich polair tegenover elkaar en definiëren zichzelf in die zin in negatie van de ander. De verhouding is 'ein dynamisches Spannungsverhältnis' tussen verschillende generatie-entelechiën die plaats vindt binnen een sociaal-structurele meta-entelechie (de Zeitgeist). Hiermee heft Mannheim de actie-reactie theorie op, waarbij de geschiedenis geschreven wordt als een rij van constant op elkaar reagerende generaties. Er is immers nog een diachroon proces van cultuuroverdracht waarbinnen de dynamiek van de generatie-entelechie plaatsvindt.

Tot slot een opmerking die van belang is in Mannheims generatieconcept. De vorming van een generatiesamenhang kent niet slechts een biologische component (het geboren worden in dezelfde periode), maar ook een geografische. Bij de totstandkoming van collectieve ervaringen en een collectief 'Schicksal' is het van belang dat de leden van de generatie zich in dezelfde ruimte bevinden. Welke ruimte dit is hangt af van de ervaringen. Formatieve gebeurtenissen op regionaal niveau zullen niet in een nationale generatie resulteren en vice versa. De generatiepositie omhelst dus meer variabelen dan slechts leeftijd.

Met Mannheim zijn we aan het einde gekomen van de bespreking van de tweede golf generatietheoretici. De grote toename in geschriften over generaties tussen 1920 en 1930 is niet in de minste plaats te danken aan wat Robert Wohl de 'generatie van 1914' noemt. De ervaring van de Eerste Wereldoorlog zou de hele tweede golf generatietheoretici inspireren. Wohl werkt dit op imposante wijze uit in zijn *The generation of 1914*.¹⁰⁷ Dat generatietheorieën

¹⁰⁶ *Ibidem*, 550.

¹⁰⁷ Wohl, *Generation of 1914*.

en –geschiedenissen grote vlucht nemen na een bepaald generatieverschijnsel was ook in de eerste golf al duidelijk. Zo raakte Dilthey bijvoorbeeld geïnspireerd door de Romantiek. Ook in de tweede helft van de twintigste eeuw werden generatievraagstukken aangewakkerd door maatschappelijke verschijnselen die in de richting van een generatie wezen. Dit gebeurde ook na de Tweede Wereldoorlog, rond 1967 en met de val van de Berlijnse Muur. In theoretisch opzicht is er sinds Mannheim echter weinig veranderd. De werken die over generaties verschenen na de Tweede Wereldoorlog waren voornamelijk empirisch van aard.

2.8.2 *Het generatieonderzoek na Mannheim*

Kort na de Tweede Wereldoorlog bezorgde de van oorsprong Duitse filosoof Helmuth Plessner (1892-1985) de eerste uitgebreide introductie van de generatietheorie in Nederland.¹⁰⁸ Voor Plessner is het generatieverschijnsel uitsluitend een modernistisch verschijnsel dat voortvloeit uit het falen van de vooruitgangsgedachte. ‘De ruïnes van Europa spreken een te duidelijke taal.’¹⁰⁹ De jongere generatie herkent zich niet langer in het vooruitgangsideaal. Dit was na de Eerste Wereldoorlog al duidelijk, maar werd na Auschwitz een onontkoombaar gegeven. Hier is het generatieconflict geboren. Niet dat er voorheen geen conflict tussen ouders en kinderen kon zijn, maar dit leidde doorgaans niet tot verlies van autoriteit aan de kant van de ouders. Plessner gaat zelfs zover te beweren dat de oude verdeling van de maatschappij in een bezittende en bezitsloze klasse vervangen is door een verdeling tussen oud en jong, waarbij het jonge, het revolutionair vernieuwende, overwicht heeft.¹¹⁰

Voor Plessner is de vraag naar wat een generatie precies is minder relevant dan hoe zij zich manifesteert. Dit is een trend die in de generatietheorie sinds de Tweede Wereldoorlog algemeen geworden is. Men zou kunnen stellen dat Mannheim de laatste is geweest die zich kritisch de vraag heeft gesteld naar de essentie van een generatie. Niet voor niets worden de theorieën van Comte tot Mannheim in artikelen tot op heden aangehaald. Niet alleen omdat zij het generatietheoretische referentiekader vormen, maar vooral omdat vrijwel alle auteurs na Mannheim de theorie vooral toepassen. Anthony Esler noemt in zijn uitgebreide

¹⁰⁸ Plessner, ‘Het probleem der generaties’.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 12.

¹¹⁰ *Ibidem*, 13.

generatie-bibliografie de periode vanaf 1960 dan ook 'the period of elaboration and testing'.¹¹¹

Andere ontwikkelingen die sinds de Tweede Wereldoorlog waarneembaar zijn binnen het generatiediscours zijn de internationalisering en de verspreiding over verschillende disciplines. We hebben al gezien dat de vertaling van Marias' *Generations: a historical method* hier aan bijgedragen heeft. Mannheims essay werd al in 1952 in het Engels vertaald. In de jaren zeventig kwam de generatietheorie opnieuw in de belangstelling te staan. Een aantal artikelen in vooraanstaande tijdschriften zorgde voor een zekere canonisering van de generatietheorie.¹¹² Deze artikelen waren echter overzichten van de reeds bestaande theorieën en voegden hier nauwelijks nieuwe inzichten aan toe. De periode na de Tweede Wereldoorlog wordt voornamelijk gekenmerkt door de empirische toepassing van het generatieconcept.¹¹³ Het belangrijkste Nederlandse werk waarin de generatietheorie gehanteerd wordt is Ger Harmsens proefschrift over de Nederlandse jeugdbewegingen.¹¹⁴

Het aantal generatie*historische* werken bleef echter beperkt. In zijn sociologische studie naar West-Duitse jongeren in de jaren vijftig zette Helmuth Schelsky voor het eerst de trend een generatie een naam te geven.¹¹⁵ Een handeling die tegenwoordig gewoonte is geworden. Zoals we zullen zien bij de bespreking van Becker is naamgeving van generaties vooral van belang voor de historische periodisering.¹¹⁶ Schelsky's 'skeptische Generation' is dan een colligerend begrip. Het is een metafoor die staat voor een breed veld aan betekenissen die een bepaalde periode kenmerken. Colligerende begrippen zijn in die zin paraplu- of verzamelbegrippen die een bepaalde periode krachtig samenvatten.¹¹⁷

Toch is de relatie tussen generaties en periodiseren problematischer dan het op het eerste gezicht lijkt. Wanneer we Pinders 'Ungleichzeitigkeit der Gleichzeitigen' voor de geest halen, wordt duidelijk dat er in de tijd altijd een generatiegelaagdheid is en er nooit zoiets kan bestaan als 'de periode van de sceptische generatie'. De positivisten omzeilden dit probleem door te stellen dat alleen de werkzame periode van het leven van belang is. Dan nog blijft Huizinga's kritiek op het willekeurige karakter van de generatieperiodisering staan.

¹¹¹ Esler, *The generation gap in society and history*.

¹¹² Spitzer, 'The historical problem of generations', Jaeger, 'Generations in history: reflections on a controversial concept', Themanummer 'Generations', *Daedalus* 107(1978):4, Redlich, 'Generations: a critique and a reconstruction'.

¹¹³ Zie Esler, *The generation gap in society and history* voor een uitgebreide bibliografie.

¹¹⁴ Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*.

¹¹⁵ Schelsky, *Die skeptische Generation*.

¹¹⁶ De eerste die wees op het verband tussen generaties en periodisering was J.H.J. van der Pot in *De periodisering der geschiedenis*. Hij verwijst echter alleen naar de positivisten, waarbij hij de aangehaalde theorieën opdeelt in een groep die in de lijn staan van de saeculumthese van drie generaties in één eeuw en een restcategorie. Over naamgeving van generaties schrijft van der Pot echter niet. Zie van der Pot, *De periodisering der geschiedenis*, 205-222.

¹¹⁷ Vgl. Blaas, 'Vorm geven aan de tijd', 35.

Mannheims herwaardering van het begrip ‘Zeitgeist’ binnen het generatieconcept maakt de problematiek nog ingewikkelder.

Binnen de sociologie zou de generatietheorie in de jaren zestig en zeventig Mannheims kwalitatieve generatieconcept achter zich laten en een nieuwe wending nemen. Onder invloed van de Angelsaksische analytische benadering vond binnen de sociale wetenschappen een verschuiving plaats naar een meer statistische generatietheorie. Ideeën over het belang van collectieve ervaringen in de formatieve periode van het leven werden wel uit de oude generatietheorie overgenomen, maar werden ingevoegd in een statistische methodologie.¹¹⁸ Resultaten uit een survey worden langs de lijnen van een aantal leeftijdscohorten gelegd om hier vervolgens al dan niet generatie-effecten uit af te leiden. De problematiek van deze methode kwam begin jaren zestig naar voren als het ‘leeftijd-periode-cohort probleem’. Zo meende de Amerikaanse politicoloog Crittenden een verschuiving naar het conservatisme van republikeinse kiezers terug te kunnen voeren tot de formatieve periode. Zijn collega Cutler trok zijn onderzoek vervolgens in twijfel en stelde dat het onmogelijk is om statistisch te bepalen of deze verschuiving door jeugdervaringen of door ervaringen op latere leeftijd veroorzaakt werd.¹¹⁹

Het moge duidelijk zijn dat de revolutionaire gebeurtenissen die in de jaren zestig plaatsvonden een bijzonder grote hoeveelheid publicaties heeft opgeleverd. Een interessante verklaring kwam van Margaret Mead die aan de hand van haar cultureel-antropologische onderzoekservaring drie pedagogische ontwikkelingsfasen onderscheidt in de wereldgeschiedenis. Vereenvoudigd weergegeven, komt het er op neer dat in postfiguratieve samenlevingen kinderen leren van hun ouders. Kennis van planten, dieren, dingen, maar ook oorsprongsmythes worden van vader op zoon doorgegeven. Deze samenlevingen zijn bijvoorbeeld de stammen die Mead tegenkomt bij haar onderzoek. De tweede fase is die van configuratieve samenlevingen. Hierin leren ouders en kinderen van elkaar. De derde, prefiguratieve samenleving is die samenleving die volgens Mead kort geleden is ingegaan, waar ouders van hun kinderen leren. Deze fase komt tot stand door de hoge snelheid van bijvoorbeeld technologische ontwikkelingen.¹²⁰

Theorieën als die van Mead bieden een interessant perspectief op de ‘generatiekloof’ van de jaren zestig, maar staan geheel los van de generatietheorie zoals we deze hiervoor geformuleerd hebben. Veel nieuwe theorieën op dit vlak maken uitgebreid gebruik van de

¹¹⁸ Zie voor een duidelijke uitwerking van deze theorie: Kertzer, ‘Generation as a sociological problem’.

¹¹⁹ Becker, ‘Onderzoek naar generaties: vroeger en nu’, 19.

¹²⁰ Mead, *Culture and Commitment*.

generatieterminologie zonder zelf een generatietheorie te zijn. De ‘generatiekloof’ wordt dan geanalyseerd in termen van generaties, maar vanuit een niet-generatietheoretisch perspectief, bijvoorbeeld vanuit bepaalde pedagogische theorieën. De conclusie dat er sinds Mannheim op generatietheoretisch gebied niets essentieel nieuws is verschenen lijkt in het kader van de vele publicaties over de jaren zestig merkwaardig, maar is het dus niet. Wel heeft de term generatie sinds deze tijd algemeen ingang gekregen. Helaas heeft dit er toe geleid dat men tegenwoordig te pas en te onpas over generaties spreekt, zonder dat hier enige theoretische notie aan ten grondslag ligt. In de media wordt bijvoorbeeld een ‘internetgeneratie’ afgekondigd, zonder dat men de vraag stelt wat een generatie eigenlijk inhoudt.

Door het besef dat het generatiebegrip een ‘conjunctuur’ kent, zijn enkele Duitse wetenschappers zich recentelijk opnieuw op het generatieconcept gaan richten.¹²¹ Een onderzoeksgroep aan het Zentrum für Literaturforschung in Berlijn houdt zich momenteel bezig met het project ‘Das Konzept der Generation: Zur narrativen, zeitlichen und biologischen Konstruktion von Genealogie’. Één van de doelstellingen van dit project is juist in het ‘vieldeutigen, hybriden, zwischen verschiedenen Diskursen und Disziplinen kursierenden Konzepts der Generation’ orde te scheppen middels een begripsgeschiedenis.¹²² Ook in het *Historische Zeitschrift* is onlangs gepleit voor een ‘Renaissance eines umstrittenen Forschungskonzepts’.¹²³ Het is zaak Mannheims theorie te heroverwegen en te toetsen aan de huidige historiografische stand van zaken.

2.9 Conclusie

Resumerend kunnen we stellen dat de term ‘generatie’ een dubbele betekenis heeft. In de eerste plaats wordt de term gehanteerd in diachrone zin. De opvolging van generaties staat centraal en hiermee de continuïteit. Generaties kunnen worden opgevat als tijdseenheden die tezamen een bepaalde periodisering vormen, zoals bij Herodotus, of zelfs als de ‘motor’ achter de geschiedenis, zoals bij Plato. Hiertegenover staat de synchronische benadering van het generatiebegrip. Generaties worden hier gezien als een horizontaal verband van leeftijdsgenoten. De nadruk ligt hier niet op de opeenvolging van generaties, maar juist op de overlapping ervan, op het gelijktijdig naast elkaar bestaan van verschillende generaties. De nadruk ligt hier op discontinuïteit, zoals we gezien hebben bij Ibn Khaldûn.

¹²¹ Weigel, ‘Generation, Genealogie, Geschlecht’.

¹²² <http://www.zfl.gwz-berlin.de/research/index.htm?what=sub2&projectId=8&show=research> (29-09-2005).

¹²³ Schulz en Grebner, ‘Generation und Geschichte’.

De basiseenheid voor het generatiedenken is altijd de familie geweest. De familie is de eenheid waarin de symboliek van Homerus' bladerenmetafoor zich bij uitstek manifesteert. Zowel Herodotus als Ibn Khaldûn nemen de familie als uitgangspunt. Toch is dit geen noodzakelijkheid. Met het citaat over Nestor in het achterhoofd dienen we te onthouden dat generaties zich ook in andere ordes van grootte kunnen voordoen.

De ontwikkeling en de toepassing van het begrip 'generatie' hebben in de laatste twee eeuwen te maken met fundamentele veranderingen van het historisch besef. Uitgaande van Kosellecks theorie kunnen we tevens stellen dat dit veranderde historisch besef aan de basis ligt van de vorming en het gebruik van het moderne generatieconcept. Op twee verschillende wijzen werd het generatieconcept in de historische wetenschappen gehanteerd. In de positivistische traditie waren kwalitatieve generationele eigenschappen ondergeschikt gemaakt aan het model. Binnen het met name door Dilthey gehanteerde historisme stonden de kwalitatieve aspecten voorop.

Beide stromingen kwamen samen in het generatieconcept van Mannheim. De positivistische, objectieve, biologische voorwaarden kregen een plaats binnen de generatiepositie, de subjectieve, kwalitatieve voorwaarden voor het ontstaan van een generatie plaatste Mannheim binnen de generatiesamenhang. Uiteindelijk is het de generatie-eenheid waarin een generatie manifest wordt. Van alle hier geschetste generatietheorieën is die van Mannheim tot op heden de meest aangehaalde. Ook binnen de geschiedwetenschappen wordt Mannheims tekst als canoniek beschouwd. Het is dan ook deze generatietheorie die centraal staat in de volgende twee hoofdstukken waarin respectievelijk de boeken *De eindeloze jaren zestig* en *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters* worden geanalyseerd.

3. Het epicentrum van de jaren zestig

Het generatieconcept is in de Nederlandse geschiedschrijving nooit erg in trek geweest. Wellicht dat dit komt door de relatieve abstractie van het concept of de onbekendheid ermee. Concrete toepassing heeft zich dan ook vooral beperkt tot onderwerpen die los van het generatieconcept al tot generatiefenomeen bestempeld waren. Te denken valt aan de jeugdbewegingen uit de eerste helft van de twintigste eeuw, zoals bestudeerd in Ger Harmsen's proefschrift *Blaauwe en rode jeugd* (1961), of het 'generatieconflict' van de jaren zestig dat Hans Righart (1954-2001) behandelt in *De eindeloze jaren zestig* (1995).¹²⁴ Het is vooral Righart geweest die het generatieconcept het laatste decennium weer op de kaart heeft gezet. In de samen met Paul Luykx geredigeerde bundel *Generatiemix* wordt het generatieconcept ingeleid en uitgewerkt als een vruchtbaar concept voor verschillende letterendisiplines.¹²⁵ Door het vroege overlijden van Righart in 2001 is zijn opus magnum, een internationale vergelijking van de jaren zestig, onvoltooid gebleven. In 2004 werden de nagelaten manuscripten postuum uitgegeven onder de titel *De wereldwijde jaren zestig*.¹²⁶ Het is Righarts *De eindeloze jaren zestig* dat wij hier zullen bespreken. De vraag is welk generatieconcept Righart hanteert, hoe dit generatieconcept zich verhoudt tot het hiervoor geschetste theoretisch kader en tenslotte in hoeverre het generatieconcept van waarde is geweest voor Righarts analyse van de jaren zestig.

3.1 Righarts generatieconcept

Als kind van de jaren zestig geeft Righart openhartig toe zijn onderzoek niet alleen om beroepsmatige redenen gestart te zijn. Zijn persoonlijke betrokkenheid en interesse komt vooral tot uiting in de omvangrijke bespreking van het fenomeen popmuziek. Desondanks is het boek niet van nostalgie doordrenkt. Dit is niet in de laatste plaats te danken aan het generatieconcept dat Righart zowel in de opbouw van het boek als de geformuleerde probleemstellingen toepast. De twee hypotheses die in *De eindeloze jaren zestig* onderzocht worden zijn de volgende. Ten eerste veronderstelt Righart dat er sprake is van een dubbele generatiecrisis. Dat wil zeggen, hij onderscheidt twee generaties – een vooroorlogse generatie

¹²⁴ Harmsen, *Blaauwe en rode jeugd*; Righart, *De eindeloze jaren zestig*.

¹²⁵ Righart en Luykx, *Generatiemix*.

¹²⁶ Righart, *De wereldwijde jaren zestig*.

en een na de oorlog geboren generatie – die in de jaren zestig niet alleen met elkaar in conflict raakten, maar vooral met zichzelf in de knoop kwamen te liggen. Het crisisgevoel van de vooroorlogse generatie manifesteerde zich in de beginnende ontzuiling, ontkerkelijking en bijvoorbeeld de strijd om de verdeling van de nieuwe welvaart. In de naoorlogse generatie had de crisis het ontstaan van een eigen jongerencultuur tot gevolg. De tweede hypothese gaat inhoudelijk verder op de jeugdcultuur en betoogt dat de politisering van de jeugdcultuur pas in de tweede helft van de jaren zestig plaatsgevonden heeft.¹²⁷

Bovenal is het Righarts doel het ‘epicentrum’ van de turbulentie van de zestiger jaren te lokaliseren.¹²⁸ Dit epicentrum situeert Righart in de generatiedynamiek. Het generatiemodel dat hij hanteert is dan ook analytisch van aard: hij traceert niet vanuit het fenomeen zelf (de jaren zestig) verschillende generaties, maar gebruikt een a priori gegeven generatiemodel om daarmee de jaren zestig te analyseren. Righart neemt het werk van de Utrechtse socioloog Henk Becker (geb. 1933) hiervoor als uitgangspunt. Beckers onderzoek richt zich vooral op de mate waarin de tijd waarin men geboren wordt de kansen en mogelijkheid in het leven van een mens bepaalt. Kortom, in hoeverre kansen en mogelijkheden generatiegebonden zijn. In *Generaties en hun kansen* bestudeert hij de kansen van vijf generaties in de twintigste eeuw. Hiertoe hanteert hij de volgende generatie-indeling.¹²⁹

Generaties in de 20 ^e eeuw, model Becker	
De vooroorlogse generatie	geboren tussen 1910 en 1930
De stille generatie	geboren tussen 1930 en 1940
De protestgeneratie	geboren tussen 1940 en 1955
De verloren generatie	geboren tussen 1955 en 1970
De pragmatische generatie	geboren na 1970

Bij het opstellen van deze generatie-indeling gaat Becker – in navolging van Mannheim – uit van het belang van de formatieve periode voor de vorming van een generatie. De ervaringen die men in de formatieve periode opdoet vormen de waardeoriëntatie en de culturele bagage die ‘tot ver in de levensloop doorwerkt’.¹³⁰ De volledige definitie die Becker geeft van een generatie luidt: ‘Een clustering van cohorten [van leeftijdsjaargangen, RJA], die gekenmerkt

¹²⁷ Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 26-29.

¹²⁸ *Ibidem*, 15.

¹²⁹ Becker, *Generaties en hun kansen*.

¹³⁰ *Ibidem*, 21.

worden door een specifieke historische ligging en door gemeenschappelijke kenmerken op individueel niveau (levenslopen, waardenoriëntaties en gedragspatronen) en op systeemniveau (omvang en samenstelling, generationele cultuur en generationele organisaties).¹³¹

Bij het opstellen van bovenstaande generatie-indeling is Becker uitgegaan van een aantal kerncohorten. Voor de vooroorlogse generatie is het kerncohort bijvoorbeeld de jaargang 1920; mensen die in dit jaar geboren zijn hebben zowel de economische crisis als de Tweede wereldoorlog in hun formatieve periode meegemaakt.¹³² Rond het kerncohort zijn grenscohorten gesitueerd. Iemand die in 1910 geboren is heeft bijvoorbeeld wel de economische crisis meegemaakt in zijn formatieve periode, maar de Tweede Wereldoorlog valt hier buiten. Voor mensen die in 1930 geboren zijn geldt het omgekeerde.

Ook speelt bij Becker het levenslopperspectief een rol. Hij onderscheidt vier levenstijdperken: de jeugd en adolescentie (tot 25), het werkleven (25-55), het activiteitenleven (55-75) en het rustleven (vanaf 75). Hoewel Becker wijst op een 'historisch verankerde relatie' tussen de levenstijdperken en generaties, baseert hij zijn generatie-indeling niet op de periode van het werkleven (zoals Comte onder andere deed). Wel gebruikt hij de indeling om te laten zien hoe de formatieve ervaringen van de verschillende generaties in latere levenstijdperken hun doen en handelen bepaalden en hun reacties op gebeurtenissen kleurden. De formatieve ervaringen van de stille generatie, die bestaan uit de naoorlogse wederopbouw en de opbloei van de economie, hebben hen no-nonsense waardenoriëntaties van aanpakken en werken meegegeven. Het is volgens Becker dan ook niet verwonderlijk dat toen de leden van de stille generatie rond 1980 machtsposities ingenomen hadden, zij de economische crisis, die tot op dat moment met conventionele middelen bestreden was, juist met een pragmatische 'no-nonsense politiek' te lijf gingen.¹³³

De protestgeneratie is de generatie van de babyboom, de generatie die de Koude Oorlog, de Vietnamoorlog en de strijd om burgerrechten in de formatieve periode zagen plaatsvinden. Dit is de generatie die de 'culturele revolutie' heeft doen plaatsvinden. Verder onderscheidt Becker de verloren generatie en wat hij later de pragmatische generatie genoemd heeft. De verloren generatie is de generatie die overal tussenviel. Het was over met de welvaart en het idealisme en deze generatie zag zich op zichzelf teruggeworpen. De pragmatische generatie is als jongste minder vatbaar voor analyse, maar des te meer voor speculatie.

¹³¹ *Ibidem*, 23.

¹³² *Ibidem*, 33.

¹³³ *Ibidem*, 66.

Van belang tenslotte is het onderscheid dat Becker maakt tussen algemene en partiële generaties. De problematiek van het niveau waarop een generatie ontstaat, is even oud als het begrip zelf. In een poging tot begripsverheldering spreekt Becker van partiële generaties wanneer bijvoorbeeld Dilthey een bepaalde culturele elite als generatie benadert. Een algemene generatie heeft daarentegen betrekking op de generaties die Becker zelf behandelt. In dit geval dus generaties op nationaal niveau.

Van de verschillende generaties die Becker onderscheidt richt Righart zich hoofdzakelijk op de vooroorlogse- en de protestgeneratie. Rond de stille generatie blijft het in *De eindeloze jaren zestig* ook letterlijk stil, daar Righart er nauwelijks aandacht aan besteedt. Begrijpelijk overigens, aangezien de stille generatie geen participant in het generatieconflict was. De stille generatie wordt gereduceerd tot schakelgeneratie, ‘dat wil zeggen, een generatie die op het breukvlak van twee tijdperken leefde.’¹³⁴

3.2 De vooroorlogse en de protestgeneratie

Samen met Becker vormt Mannheim de belangrijkste inspiratiebron voor Righarts generatietheoretisch kader. Het begrippentrio generatiepositie, generatie-eenheid en generatiesamenhang poogt hij toe te passen in de bespreking van zowel de vooroorlogse- als de protestgeneratie. Het betoog is als volgt opgezet. In een eerste hoofdstuk bespreekt Righart wat er precies veranderde in de jaren zestig. In de twee volgende hoofdstukken komen de vooroorlogse- en de protestgeneratie aan bod, waarna Righart zijn pijlen richt op het nieuwe fenomeen ‘jongerencultuur’. In het laatste hoofdstuk staat tenslotte het conflict tussen de beide generaties centraal.

Righart noemt een aantal veranderingen die kenmerkend waren voor de jaren zestig. Op politiek-cultureel gebied zijn de ontzuiling, de ontkerkelijking en het verlies van invloed van confessionele partijen van belang, evenals de economische bloei, het consumptisme, de toegenomen vrije tijd en de uitbreiding van de participatie aan het onderwijs op sociaal-cultureel vlak. Hoewel deze veranderingen op zich al voldoende verklaring lijken te bieden voor de abrupte turbulentie van de zestiger jaren, is dit volgens Righart niet het geval: veel van de bovengenoemde veranderingen waren al in de jaren vijftig in gang gezet.¹³⁵ Eind jaren vijftig ging Nederland schuil achter een preciaire façade van traditionele en verzuilde

¹³⁴ Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 135.

¹³⁵ Zie ook: Stuurman, ‘Het zwarte gat van de jaren vijftig’.

burgerlijkheid. Het zou uiteindelijk het generatieconflict zijn dat het breukkarakter en de heftigheid van de periode zou tekenen.¹³⁶

In zijn karakterisering van de vooroorlogse generatie sluit Righart nauw aan bij Becker. Niet alleen neemt hij de periodisering over, ook erkent hij de economische crisis van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog als belangrijkste formatieve ervaringen voor deze generatie. De generatiesamenhang is dan ook als volgt: ‘een verzuilde, patriarchale en weinig geïndustrialiseerde samenleving, een economische crisis met massale werkloosheid en armoede, en ten slotte oorlog, bezetting en bevrijding als absolute en ten opzichte van volgende generaties onderscheidende ervaringen’.¹³⁷ Spaarzaamheid is een door de crisis ingegeven waarde en tegelijk is de generatie materialistisch georiënteerd. In die zin dat de strijd voor directe levensvoorwaarden (Righart noemt werk, inkomen en sociale zekerheid) bij haar voorop staat. Het succes van de wederopbouw weet Righart uit deze waardenoriëntaties te verklaren.¹³⁸

In zijn beschrijving van de protestgeneratie volgt Righart eveneens de door Becker uitgestippelde weg. Centraal in zijn analyse van deze generatie stelt hij het begrip ‘jongerencultuur’.¹³⁹ De subgroepen die zich binnen de jongerencultuur profileren (denk aan ‘rockers’, ‘mods’, ‘folkies’ en ‘hippies’) zijn voor Righart de generatie-eenheden van de protestgeneratie.¹⁴⁰ Bindend element binnen de jongerencultuur is het fenomeen popmuziek. In een latere publicatie spreekt Righart zelfs van een ‘muzikale formattering’ van adolescenten door popmuzieksongs.¹⁴¹ De ‘Grundintentionen’ van de jaren zestig (hedonisme, romantiek, escapisme, seksualiteit, eenzaamheid, opstandigheid) werden weerspiegeld in de popmuziek, waardoor deze een generatiesamenhang kon produceren die zelfs transnationaal van aard was.¹⁴² In feite vormde popmuziek de formatieve ervaring voor de protestgeneratie.

Ondanks de koppeling van de ‘jaren zestig’ met de protestgeneratie, popmuziek en jeugdcultuur liggen de wortels van de drie laatste fenomenen in de Rock ‘n’ Roll van de jaren vijftig. In deze muziek en de hiermee samenhangende nozemcultuur zijn de eerste tekenen zichtbaar van de generatieperikelen die de jaren zestig zo zouden kenmerken. De mogelijkheden tot extase en ontlasting die de muziek de jonge generatie – in eerste instantie

¹³⁶ Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 70-73.

¹³⁷ *Ibidem*, 78.

¹³⁸ *Ibidem*, 79-83.

¹³⁹ Righart spreekt ook over jeugd- en tienercultuur.

¹⁴⁰ Righart, ‘De muzikale formattering van een generatie’, 394.

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² Dit is tevens één van de uitgangspunten van Righarts postuum verschenen *Wereldwijde jaren zestig*.

vooral het arbeidende segment uit de lagere bevolgingsklassen – bood kon rekenen op afgrijzen en verontwaardiging van hun sobere en traditionele ouders.

Dat de manifestatie van jong-zijn enige jaren later ook oversloeg op de jeugd van meer burgerlijke afkomst, laat Righart zien in een analyse van het jongerentijdschrift *Twen/Taboe*. De ogenschijnlijke tegenstelling tussen ‘dijkers’ (de nozems die zich op de Amsterdamse Nieuwen- en Haarlemmerdijk verzamelden) en ‘pleiners’ (kunstenaars en studenten die zich voornamelijk op het Leidseplein ophielden) wordt teniet gedaan door het gemeenschappelijke doel van beide stromingen. ‘Culturele en sociaal-economische kloven werden steeds meer overbrugd door een gevoel van *samen* jong zijn, men zou ook kunnen zeggen door een generatie-identiteit. En in de vorming daarvan zou rockmuziek, aanvankelijk het culturele eigendom van arbeidersjongeren, een belangrijke rol als verbindingsmiddel, als gezamenlijk symbool gaan spelen.’¹⁴³

3.3 Een uitstap naar de psychoanalyse

Tot zover is het een helder verhaal. Popmuziek verzorgt de generatiesamenhang en verschillende jongerenculturen de generatie-eenheden. De Mannheimiaanse generatietheorie biedt hier een helder *interpretatiekader* voor de jaren zestig, maar als *verklaringsmodel* is het ontoereikend. Door te wijzen op de formatieve fase kan bijvoorbeeld wel het denken en handelen van de vooroorlogse generatie tot op zekere hoogte verklaard worden, maar dit is niet mogelijk voor het denken en handelen van de protestgeneratie. Deze generatie heeft immers nog geen formatieve periode doorlopen – zij zit er midden in.

De crux van de generatietheorie zit hem in de koppeling tussen ervaring en handeling. De collectieve ervaring in de formatieve periode levert de generatiesamenhang die zich omzet in generationele handelingseenheden, de generatie-eenheden die opereren vanuit de generationele entelechie.¹⁴⁴ De ervaringen die aan een generatie ten grondslag liggen zijn ervaringen die niet gebonden zijn aan de afwisseling van generaties of aan de levensloop. De afwisseling van generaties zelf is een biologisch proces dat het sociale en historische proces mogelijk maakt, maar waaruit sociale of historische veranderingen niet zelf verklaard kunnen worden.¹⁴⁵ Evenzo geldt dit voor de levensloop. Het is een feit dat generatiegenoten zich in hetzelfde stadium van de levensloop bevinden, maar de ervaring van ‘kinderen krijgen’ of van

¹⁴³ Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 161.

¹⁴⁴ Mannheim, ‘Problem der Generationen’, 544.

¹⁴⁵ *Ibidem*, 555.

de ‘eerste communicatie’ zijn niet de ervaringen waar een generatie uit afgeleid kan worden. Deze ervaringen zijn in zekere zin universeel en kunnen gelden voor nagenoeg alle generaties. Righart ziet zich geconfronteerd met de problematiek van het gebrek aan verklarende waarde van de generatietheorie op het moment dat hij zijn eigen these wil verantwoorden. Namelijk, dat popmuziek de formatieve ervaring is van de protestgeneratie. Vanuit Mannheims perspectief bezien kan de formatieve ervaring zelf niet vanuit de generatietheorie verklaard worden. Behorende tot het historische proces, zijn formatieve ervaringen externe factoren die op een potentiële generatie inwerken en onder gunstige omstandigheden een actuele generatie tot stand brengen. Het is dus de generationele ervaring die aan de generationele handeling (door generatie-eenheden) vooraf gaat. Het probleem met popmuziek echter, is dat dit reeds tot het domein van het generationeel handelen behoort, terwijl het volgens Righart *ook* een formatieve ervaring is. In feite kan een generatie onmogelijk zichzelf voortbrengen, maar toch is dit wat Righart lijkt te willen betogen.¹⁴⁶

Om deze problematiek te boven te komen verandert Righart, zonder vooraankondiging, midden in het boek zijn theoretisch kader. Hij laat de generatietheorie voor wat het is en verlaat zich op de ontwikkelingspsychologie. Hierbij baseert Righart zich vooral op inzichten uit het in 1989 verschenen *Popmusik. Geschichte, Funktion, Wirkung, und Ästhetik* van de Duitse musicologen en pedagogen Reinhard Flender en Hermann Rauhe.¹⁴⁷ Deze auteurs zien popmuziek als een ‘collectief overgangsobject’. Het begrip ‘overgangsobject’ (transitioneel object) is afkomstig van de Britse psychoanalyticus Donald Winnicott.¹⁴⁸ In de psychoanalyse is de term met name van toepassing op de transitie van het infantiel stadium van het kind naar een volgroeider stadium van emotionele binding. Het overgangsobject is hier een object, denk aan een knuffel, dat de emotionele verwijdering van de moeder vergemakkelijkt doordat het als een eerste bezit de totstandkoming van de subjectiviteit bewerkstelligt. De tussenpositie neemt het in doordat het enerzijds een object is dat buiten het innerlijke gesitueerd is, maar toch de verwijzing naar de moeder met zich mee draagt.

Righart gebruikt het overgangsobject niet in individuele, maar in collectieve zin. Hoewel adolescenten afweermechanismen ten dienste staan die in het infantiële stadium niet voor handen zijn (Righart noemt verdringing en sublimering), kan – indien deze niet volstaan – worden gezocht naar een collectief overgangsobject. De situatie waarin dit gebeurt met rock

¹⁴⁶ Dit is mijn verklaring voor het feit dat Righart de generatietheorie in de steek laat en zich midden in zijn boek gaat bedienen van ontwikkelingspsychologische theorieën. Righart zelf benoemt deze problematiek niet, maar lijkt er wel mee te worstelen.

¹⁴⁷ Flender en Rauhe, *Popmusik. Geschichte, Funktion, Wirkung, und Ästhetik*.

¹⁴⁸ Winnicott, ‘Transitional objects and transitional phenomena’.

‘n’ roll is het moment waarop adolescenten ‘zich geconfronteerd zien met de dwingende voorschriften en gedragsregels die de moderne samenleving hun oplegt’.¹⁴⁹ Collectieve overgangsobjecten zijn doorgaans materieel van aard. Te denken valt aan bepaalde kapsels, kledingstijlen, een motor, maar in dit geval: muziek. Wanneer de eigen frustraties op dit overgangsobject geprojecteerd worden, ‘vindt een collectieve emotionele ontlading plaats’.¹⁵⁰ Dit excurs naar de psychoanalyse biedt Righart de mogelijkheid te verklaren wat hij niet met het generatieconcept kon verklaren, namelijk waarom jongeren zelf hun formatieve ervaring voortbrengen. Voortbordurend op de overgangsfase tussen jeugd en volwassenheid die adolescentie is, stelt Righart dat in moderne, gesecculariseerde samenlevingen deze overgangsfase niet langer geharmoniseerd wordt door haar te verankeren in ‘rites de passage’¹⁵¹, maar dat de adolescent in een gat valt door de afwezigheid hiervan. ‘De vorming van een jongerencultuur met haar collectieve overgangsprojecten is in feite een poging van jongeren om *zèlf* vormen van initiatie te scheppen’.¹⁵² In wat hij de ‘dekolonisatie van de jeugd’ noemt is de bemiddelende rol van de ouderen uitgespeeld: de peergroep is zelf verantwoordelijk voor de initiatierite geworden. De rockster is niet langer musicus, maar bovenal sjamaan.

De introductie van de psychoanalytische en cultureel-antropologische inzichten roept helaas meer vragen op dan het antwoorden biedt. In de eerste plaats verhouden deze inzichten zich problematisch tot de generatietheorie waar Righart zich eveneens van bedient. Voor Mannheim ziet elke generatie zich ‘geworpen’ in een historisch variabele setting. Het zijn deze externe historische variabelen die op een generatie inwerken en de generatiesamenhang vormen. Generaties bestaan voor Mannheim altijd in potentie, maar of zij zich ook daadwerkelijk vormen, hangt mede af van de intensiteit van de historische ervaring. In het hierboven geschetste psychoanalytische/cultureel-antropologische model is er geen sprake van generaties, maar van levensfasen. Hier wordt de suggestie gewekt dat ‘rites de passage’ of de fixatie op ‘collectieve overgangsobjecten’ generationele fenomenen zijn, terwijl we met Mannheim vastgesteld hebben dat een generatie gevormd wordt door de historische omstandigheden en niet door leeftijd, levensfase of de positie in het maatschappelijk bestel (deze vormen slechts de generatiepositie, maar niet de generatiesamenhang). Bovendien zijn

¹⁴⁹ Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 117.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

¹⁵¹ Zie: van Gennep, *Les rites de passage* en Turner, *The ritual process*.

¹⁵² Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 118.

levensfasen en ‘rites de passage’ zaken die eenieder in zijn levensloop moet doorlopen, terwijl generaties zich volgens Mannheim enkel onder de meest gunstige omstandigheden vormen. Problematisch is ook de wijze waarop de theorie van het overgangsobject gecollectiveerd wordt. Wat voor Winnicott een strikt individueel verschijnsel is wordt met de kleinste moeite veralgemeeniseerd van ‘overgangsobject’ tot ‘collectief overgangsobject’. Het probleem ligt in de koppeling tussen de psychoanalytische theorie van Winnicott met de antropologische theorie over de ‘rites de passage’. Winnicotts theorie is zuiver subjectgeoriënteerd en gaat over de totstandkoming van het zelfbewustzijn, terwijl ‘rites de passage’ gaan over veranderingen in de sociale status.

Daarnaast roept deze nieuwe benadering inhoudelijke vragen op. Bijvoorbeeld: waartoe kan een overgangsritueel überhaupt dienen als zij losgesneden is van hetgeen waarin zij in dient te leiden, in dit geval: volwassenheid? Een overgangsritueel is namelijk op zich geen positie die ingenomen kan worden; het is slechts een intermezzo, een tussenmoment, dat in het geval van de overgang van jeugd naar volwassenheid noch de ene, noch de andere positie vertegenwoordigt. Hoe valt dit te rijmen met de waarneming dat jeugdcultuur juist de nadruk legt op het gevoel van ‘samen jong zijn’¹⁵³, dat het gevoel van jong zijn zich juist afzet tegen de volwassenheid, in plaats van rock ‘n’ roll als overgangsritueel, als vehikel tót die volwassenheid te gebruiken?

Righart verduidelijkt niet waarom hij de generatietheorie hier naar de achtergrond drukt. Ook stelt hij geen kritische vragen bij de theorie die hij midden in zijn werk vanuit het niets introduceert. Hij laat het bij een verwijzing naar *Popmusik. Geschichte, Funktion, Wirkung, und Ästhetik* van Flender en Rauhe. De nadruk op popmuziek die Righart uit dit werk overneemt laat de interpretatie van andere mogelijkheden voorwaarden voor het generatieconflict onbenut. Te denken valt aan de rol van de Koude Oorlog of die van intellectuele inspiratiebronnen van de culturele revolutie als Marx, Sartre en Marcuse.

Andere elementen snijdt hij aan zonder ze te expliciteren. Hierbij doel ik vooral op de rol van het consumptisme, het materialisme en de media. Zo maakt Righart op pagina 229 een onderscheid tussen ‘de vooroorlogse materialistische generatie [en] haar postmaterialistische kinderen’ zonder dit te verduidelijken. Deze waarneming valt moeilijk te plaatsen in hetgeen Righart in zijn psychoanalytisch intermezzo stelde: ‘de adolescent sublimeert zijn existentiële twijfels in een bepaalde vorm van consumptief gedrag’.¹⁵⁴ Tot slot vraagt ook de rol van

¹⁵³ *Ibidem*, 161.

¹⁵⁴ *Ibidem*, 118.

media en reclame om meer uitleg. Righart maakt duidelijk dat deze twee factoren van fundamenteel belang waren voor de vorming van de protestgeneratie, maar het hoe en waarom blijft helaas achterwege.

Righart had zich de moeite van het introduceren van nieuwe theorieën kunnen besparen als hij niet had gesteld dat popmuziek op het niveau van de generatiesamenhang, maar slechts op het niveau van de generatie-eenheden als bindmiddel functioneerde. De cirkelredenering van een generatie die haar eigen formatieve ervaring (popmuziek) voortbracht was dan achterwege gebleven. Popmuziek was dan hetzelfde geweest voor de protestgeneratie als het gedicht was voor de ‘dichterische Generation’ van Novalis: een uiting van generationaliteit.¹⁵⁵

3.4 Het generatieconflict

Na een analyse van drie ‘jongerenculturen’ die samen het generatieconflict katalyseerden, studenten, teenagers en pleiners, gaat Righart in het hoofdstuk ‘De paden kruisen elkaar’ over tot de bespreking van de werkelijke conflictperiode. De eerste belangrijke conclusie die Righart trekt is dat de electorale aardverschuiving van 1967 ‘niet louter als een generatie-effect beschouwd kan worden – maar dat ook de oudere leeftijdsgroepen deviant kiesgedrag hebben vertoond.’¹⁵⁶ Een conclusie die op zich opzienbarend lijkt, maar het niet is. Een aantal redelijke verklaringen hiervoor is voorhanden, zoals Righart laat zien. Hij noemt onder andere het verlies van religieuze orthodoxie (wat de confessionele partijen kiezers kostte), het kiezersbedrog bij de formatie van het gevallen kabinet-Cals (waar de verliezende PVDA in het kabinet kwam) en de relatief grote impact die de economische recessie (1966-1968) had na jaren van economische groei. Hoewel de verkiezingsuitslag dus niet gezien kan worden als een manifestatie van het generatieconflict, werd dit door veel politici wel zo ervaren.

Bijzonder interessant zijn de opmerkingen die Righart maakt bij het tweede moment waarop de ‘paden elkaar kruisten’, te weten het huwelijk tussen Prinses Beatrix en Claus von Amsberg. Als één van de grootste wapenfeiten van Provo dreef het huwelijk de generatietegenstellingen enerzijds op de spits, maar bracht het op een paradoxale wijze de generaties toch bij elkaar. Dit laatste blijkt uit het idioom dat Provo en veel andere Nederlanders hanteerden. ‘Claus raus!’ gaf namelijk niet alleen de onvrede weer met het politiek bestel, maar betekende ook dat ‘met hun veelvuldige verwijzingen naar de ervaring

¹⁵⁵ Dilthey, *Das Erlebnis und die Dichtung*, 228.

¹⁵⁶ Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 205.

van oorlog en bezetting de provo's steeds meer het collectief geheugen van het gesmade klotjesvolk binnentraden'.¹⁵⁷ Dat deze aanspraak op het collectief geheugen niet in goede aarde viel bij de vooroorlogse generatie laat Righart zien aan de hand van ingezonden brieven aan *Het Parool* ('dat zouden ze in de oorlog niet gedurfd hebben'). Het teruggrijpen naar de Tweede Wereldoorlog werd door de vooroorlogse generatie ervaren 'als een inbreuk op hun eigen collectieve herinnering'.¹⁵⁸

Jammer is dat Righart geen antwoord geeft op de vraag waarom de jonge generatie het symbolenrepertoire van hun ouders leende. Ook hier verwijst hij naar de psychoanalyse als wetenschap die wél in staat zou zijn vragen als deze te beantwoorden.¹⁵⁹ Voor zijn historische beschouwing volstaat Righart met de constatering dát de protestgeneratie een beroep deed op het collectief geheugen over de Tweede Wereldoorlog. Een gemiste kans. Toegegeven, een sluitend antwoord op de vraag te formuleren zou een boek op zich zelf zijn, maar aan de andere kant is de overlap tussen de generatietheorie en die van het collectief geheugen van dien aard dat we de samenleving hiervoor niet eerst bij Freud op de sofa hoeven te leggen. Bovendien is het maar de vraag of een oedipale interpretatie waarbij het kind om de bekende redenen het idioom van de vader kopieert een meer bevredigend antwoord zou geven dan welke binnen het generatieconcept voorhanden zijn. Welke mogelijkheden dit zijn zullen wij later bezien.¹⁶⁰

Een interessante constatering van Righart die hierin meegenomen moet worden is dat het protest van de jaren zestig vooral een afzetten tégen was. Righart citeert een medewerker van het blad *Hitweek* als volgt: 'we hebben nooit een eigen ideologie gehad, behalve het ons afzetten, in het begin. Wat we wilden was een eigen alles voor iedereen: eigen haar, eigen clubs, eigen muziek, eigen mode... een eigen blad.'¹⁶¹ Hierin is het afzetten tegen de consumptiemaatschappij op paradoxale wijze juist een bevestiging ervan. Evenzo als het antipolitieke karakter van Provo dat weinig anders omvat dan het innemen van de tegenpositie van de gevestigde orde, waardoor het de geldigheid van de orde niet herneemt, maar juist bevestigt.

Deze paradox raakt aan wat voor Friedrich Nietzsche (1844-1900) het gevaar van de kritische houding tegenover de geschiedenis is. Wanneer wij de dwalingen van eerdere generaties 'veroordelen en ons ervan bevrijd achten, dan nog is het feit dat wij hieruit zijn

¹⁵⁷ *Ibidem*, 218

¹⁵⁸ *Ibidem*, 220

¹⁵⁹ *Ibidem*, 220, 221

¹⁶⁰ Zie hoofdstuk 5.

¹⁶¹ Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 243.

voortgekomen niet ongedaan gemaakt.¹⁶² Volgens Nietzsche vloeit er uit deze houding een strijd tussen de ‘overgeërfde’ natuur en de uit het nieuwe inzicht ontsproten tweede natuur voort. Nieuwe gewoontes en inzichten worden aangeleerd en de oude worden kunstmatig verdrongen. Uiteindelijk is het een poging zich ‘als het ware *a posteriori* een verleden te verschaffen waaruit men had willen voortkomen, in tegenstelling tot dat waaruit men is voortgekomen.’¹⁶³ Ook de protestgeneratie wilde het drukkende verleden dat men niet gekozen had, maar waar men constant mee geconfronteerd werd, van zich af schudden. Het was ‘een generatie die ervan overtuigd was de wereld opnieuw te kunnen laten beginnen, zonder geschiedenis en zonder schuld.’¹⁶⁴

De overwinning van de tweede op de eerste natuur is volgens Nietzsche eerder uitzondering dan regel. Waar er toch een overwinning wordt behaald wacht de strijders een ‘merkwaardige troost’. Dit is de wetenschap dat ‘ook die eerste natuur ooit eens een tweede natuur was en dat elke zegevierende tweede natuur een eerste wordt’.¹⁶⁵ Het is dan ook niet verwonderlijk dat de ‘jaren zestig’ een stille dood stierven op het moment dat de protestbeweging zich politiseerde en hiermee ‘mainstream’ werd. De Maagdenhuisbezetting was voor Righart dan ook slechts een parodie op de Parijse ‘mei ’68’. De Nederlandse ‘mei ’68’ had reeds in juni 1966 plaatsgevonden. De ‘tweede natuur’ begon in Nederland al vanaf 1967 de nieuwe ‘eerste natuur’ te worden, ‘omdat de ouderen in zekere zin jonger begonnen te worden’.¹⁶⁶

Met deze laatste opmerking ondermijnt Righart de ‘grondgedachte’ van Mannheims generatietheorie. Deze bestaat namelijk uit de assumptie dat adolescenten gevoeliger zijn voor de tijdsgeest dan volwassenen, omdat volwassenen reeds geprogrammeerd zijn door hun eigen formatieve ervaringen. De entelechie die uit deze formatieve ervaringen voortvloeit, is volgens Mannheim blijvend en bepalend voor de rest van het leven. Door te stellen dat de vooroorlogse generatie haar entelechie verlaat en toegroeit naar de jongere generatie, neemt Righart – zonder het expliciet te maken – stelling tegen deze Mannheimiaanse grondgedachte.¹⁶⁷

¹⁶² Nietzsche, *Over nut en nadeel*, 46.

¹⁶³ *Ibidem*.

¹⁶⁴ Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 266.

¹⁶⁵ Nietzsche, *Over nut en nadeel*, 47.

¹⁶⁶ Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 262.

¹⁶⁷ Van den Broek, *Politics and generations*, 208.

3.5 De dubbele generatiecrisis

Nu de conclusies van Righart. Zoals reeds vermeld, betoogt *De eindeloze jaren zestig* twee zaken. Ten eerste dat de jaren zestig een ‘epicentrum’ kende dat bestond uit de spanning tussen de vooroorlogse- en protestgeneratie. Ten tweede dat de politisering van de jeugdcultuur pas in de tweede helft van de jaren zestig plaatsgevonden heeft.

In het epicentrum vond tevens een spanning plaats binnen de generaties. Een spanning die veroorzaakt werd door de snelle materiële veranderingen.¹⁶⁸ Dit is wat Righart de ‘dubbele generatiecrisis’ noemt. De uitwerking hiervan was tweeledig: ‘de ouderen begonnen, zonder het zelf in de gaten te hebben, te zagen aan de pijlers van het politiek-maatschappelijke bestel: de verzuiling, een verdeelsysteem dat soberheid, discipline en arbeidszin veronderstelde.’ De crisis betekende volgens Righart voor de jongeren dat zij hard op zoek waren naar een eigen initiatiecultuur.¹⁶⁹ Op de vraag in hoeverre deze conclusies ook getrokken zouden kunnen worden zonder het generatieconcept heb ik reeds ten dele antwoord gegeven. Righart noemt een groot aantal voorwaarden die de generatiesamenhang van de jonge generatie in meer of mindere mate bepaalden (langere schooltijden, media, reclame, consumptisme, popmuziek, strijd om burgerrechten in de V.S., vrije tijd, Vietnamoorlog, et cetera), maar weet slechts enkele factoren overtuigend te analyseren. Door de grote nadruk op popmuziek als formatieve factor schieten andere formatieve factoren er bij in.

Verder concludeert Righart dat de jeugdcultuur zich relatief laat politiek is gaan ontwikkelen. Hij onderstreept de waarneming van socioloog Van Doorn dat het moment waarop de jeugdbeweging zichzelf in dit opzicht serieus ging nemen meteen het moment zou zijn waarop zij een stille dood sterft. Rond 1970 was dit het geval. Tegen deze tijd was de tegendraadse jeugdcultuur gedeeltelijk geïntegreerd en gedeeltelijk uit elkaar gevallen. Dit was ook in grote mate te danken aan het feit dat de vooroorlogse generatie door de welvaartsstijging een culturele verandering had ondergaan, waardoor beide generaties dichter bij elkaar kwamen te staan.

Ondanks de stelling dat het epicentrum van de jaren zestig rond 1970 tot rust was gekomen, betoogt Righart toch dat de jaren zestig eigenlijk ‘eindeloos’ zijn. Dit komt precies door het feit dat de jeugdbeweging een stille dood stierf. Het ‘pronkstuk van het legaat’ van de

¹⁶⁸ Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 26.

¹⁶⁹ Righart, *Wereldwijde jaren zestig*, 265. Zie ook: Righart, ‘De muzikale formattering van een generatie’.

jeugdcultuur, 'het blakende en overrompelende zelfvertrouwen van een generatie die ervan overtuigd was de wereld opnieuw te kunnen laten beginnen', was voor altijd zoek geraakt.¹⁷⁰ Na de ambitieuze jaren zestig kwamen de jaren zeventig als een ontzuivering. In economisch opzicht was de welvaart voorbij en verkeerde men niet langer in de luxe positie te kunnen streven naar wereldverbetering. Het is de ironie van een generatie die al snel na de formatieve periode haar entelechie kwijtraakte.

3.6 Conclusie

Hans Righart heeft in *De eindeloze jaren zestig* dankbaar en succesvol gebruik gemaakt van de generatietheorie van Karl Mannheim. Hij stuit echter wel tegen de grenzen hiervan. Het blijkt uiterst moeilijk om met de generatietheorie historische gebeurtenissen te verklaren zonder dat men zich op glad ijs begeeft. Het generatieconcept lijkt soms meer vragen op te roepen, dan dat het antwoorden geeft.

Één van de belangrijkste problemen die we tegen zijn gekomen is de vraag naar de formatieve ervaring van de protestgeneratie. Voor Righart is dit overduidelijk de popmuziek. De frictie met de theorie van Mannheim zit hem hier in dat voor Mannheim een generatie gevormd wordt onder invloed van 'externe', historische gebeurtenissen. Een mooi voorbeeld hiervan geeft Marc Bloch wanneer hij schrijft dat hij en zijn klasgenoten zich op school beschouwden als de laatste lichter van wat hij de 'generatie van de Dreyfus-affaire' noemde.¹⁷¹ Popmuziek is echter geen 'externe' factor, maar wordt door de generatie zelf voortgebracht. Om de these toch plausibel te maken introduceert Righart halverwege zijn boek nieuwe theorieën die weinig tot geen overeenkomst vertonen met de tot dan toe gehanteerde generatietheorie.

Wat diachronie en synchronie betreft komt Righart in *De eindeloze jaren zestig* tot een opmerkelijke balans. De methode die hij hanteert bestaat uit het zoeken naar het epicentrum van de jaren zestig. Door zowel de vooroorlogse- als de protestgeneratie aan een synchrone analyse te onderwerpen en deze vervolgens terug te koppelen aan het diachronische kader van 'maatschappelijke verandering' dat hij hiervoor reeds had uitgezet, kan hij concluderen dat een dubbele generatiecrisis het grondprobleem van de jaren zestig vormde. Om tot deze methodische balans van diachrone en synchrone analyse-aspecten te komen, heeft Righart het generatieconcept op enkele plaatsen moeten verlaten. Ik zou zelfs willen betogen dat het

¹⁷⁰ Righart, *Eindeloze jaren zestig*, 266.

¹⁷¹ Bloch, *Pleidooi voor de geschiedenis*, 177.

generatieconcept dat hij van Mannheim en Becker leent zelf de oorzaak is van een deel van de problematiek.

Mannheim heeft zijn theoretische model over het ontstaan van generaties zo opgesteld dat het uiterst geschikt is voor een synchrone generatie-analyse. Hoewel hij in ‘Das Problem der Generationen’ op meerdere punten de nadruk legt op diachrone ontwikkelingen als bijvoorbeeld culturele continuïteit, werkt dit in zijn begrippentrio generatiepositie, generatie-eenheid en generatiesamenhang niet door. Deze begrippen richten zich slechts op de formatieve periode, waardoor synchroniteit bij Mannheim de overhand heeft.

Wat er aan diachroniteit uit het generatieconcept valt te destilleren blijft beperkt tot de premisse van historische discontinuïteit (Becker spreekt van ‘discontinue verandering’) voor de generationele ervaring en de vorming van een generationele entelechie. Deze laatste assumptie, dat generaties blijvend gekenmerkt worden door de formatieve ervaringen en dat latere ervaringen hun betekenis ontleen aan het hieruit gevormde wereldbeeld, blijkt bovendien niet juist. Righart laat zien dat het zeer goed mogelijk is dat een oudere generatie waarden van een jongere generatie overneemt.¹⁷² Dat met een veranderende tijdsgeest de oudere generatie niet per definitie vast blijft houden aan haar eigen, verouderde, entelechie, maar dat zij deze wel degelijk om kan buigen onder invloed van nieuwe ervaringen. Righart zaagt hiermee – zonder dat hij het zelf door heeft – de poten onder Mannheims generatieconcept vandaan.

¹⁷² Vgl. Mead's prefiguratieve stadium. Zie pagina 41. Deze waarneming staat overigens ook centraal in Ribberinks *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

4. De avant-garde van de ‘stille’ generatie

Een tweede te bespreken historische studie is *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters* (1998) van historica Anneke Ribberink (geb. 1950), een promotieonderzoek naar de geschiedenis van de feministische ‘aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM)’.¹⁷³ In theoretisch opzicht staat deze studie in het verlengde van het reeds besproken werk van Righart. Hij is het geweest die Ribberink aangemoedigd heeft het ‘aanvankelijk ruwe generatie-concept verder uit te werken.’¹⁷⁴ Naast Righart zijn het Becker en Mannheim die het theoretische referentiekader van Ribberink vormen. Righarts *De eindeloze jaren zestig* is het algemene verhaal waar Ribberink haar analyse van MVM in situeert. Van Becker leent Ribberink met gezonde tegenzin de generatielabels ‘vooroorlogse-’, ‘stille-’ en ‘protestgeneratie’ en de hiermee samenhangende periodisering. Van Mannheim neemt ze tenslotte het interpretatiekader over van ‘generatiegeligging’, ‘generatie-eenheden’ en ‘generatiesamenhang’. De wijze waarop Ribberink de drie bovengenoemde auteurs integreert wordt duidelijk in haar vraagstelling.

De centrale these in Ribberinks werk is ‘dat MVM zich, als generatie-eenheid binnen de stille generatie, bewoog op het breukvlak van twee normen- en waardenpatronen – die van de vooroorlogse en van de protestgeneratie – en dat dit gegeven cruciaal was voor haar positie binnen de feministische beweging.’¹⁷⁵ Deze hypothese is opmerkelijk omdat zij ingaat tegen de bestaande opvattingen die de stille generatie een zeer minimale rol toedichten in het ‘generatieconflict’ van de jaren zestig. Deze positie wordt onder andere door Becker ingenomen die de betreffende generatie niet voor niets het label ‘stil’ heeft opgedrukt: ‘De Stille Generatie dankt haar naam aan het feit [...] dat zij zich in de jaren zestig heeft stilgehouden.’¹⁷⁶ Ribberink probeert daarentegen niet het door zowel Becker als Righart beoogde verband tussen de protestgeneratie en het veranderingsproces in de jaren zestig onder druk te zetten, maar ze probeert op zijn minst te laten zien dat de avant-garde van de stille generatie meer invloed had dan op het eerste gezicht lijkt. Dit roept in de eerste plaats vragen op over de correctheid van de naamgeving van de ‘stille generatie’ en bovendien opent dit de deur voor een relativisering van het modelmatige karakter van het generatieconcept zoals we het met name bij Becker en in mindere mate bij Mannheim vinden. Het zijn deze

¹⁷³ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*.

¹⁷⁴ *Ibidem*, 13.

¹⁷⁵ *Ibidem*, 248.

¹⁷⁶ Becker, *Generaties en hun kansen*, 69.

verschillen, aanpassingen, verfijningen en kritieken van en op het generatieconcept die ik uit *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters* zal belichten. Aangezien Ribberink in verregaande mate hetzelfde concept hanteert als Righart, ja sterker nog: Righarts *Eindeloze jaren zestig* als belangrijkste bron voor de geschiedenis van het generatieconflict gebruikt, zal ik niet uitgebreid bij dit generatieconcept stil staan, maar de nadruk leggen op verschillen en incoherenties.

4.1 De feministische avant-garde volgens Ribberink

Ribberinks these vindt in zekere zin aansluiting bij Righart. Ook hem valt het op dat bepaalde voorlopers demografisch gezien helemaal niet tot de protestgeneratie behoorden. Zo wijst hij er op dat de makers van het satirische televisieprogramma ‘Zo is het toevallig ook nog eens een keer’ tot de stille of zelfs tot de vooroorlogse generatie behoorden: ‘binnen hun eigen generatie waren zij echter een kleine voorhoede die tegen de heilige huisjes van hun generatiegenoten aan schopte’.¹⁷⁷ In *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters* is de actiegroep Man Vrouw Maatschappij de kleine voorhoede. Hoofdzakelijk bestaande uit leden van de stille generatie, schopt zij niet zozeer tegen de ‘heilige huisjes van haar eigen generatiegenoten’, maar opereert zij als voorhoede van het feminisme tussen de vooroorlogse- en de stille generatie in. De positie van ‘Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters’ van de feministische beweging had MVM dan ook hieraan te danken. Te oud om zich met jonge, radicale bewegingen als Dolle Mina te associëren, te jong om vanuit de gevestigde orde zelf te opereren.

Het is juist deze tussenpositie die voor Ribberink de opkomst van MVM verklaart. ‘De stille generatie werd, als tussengeneratie, in haar formatieve periode geconfronteerd met dit breukvlak van restauratieve en vernieuwende tendensen en met de tegenstrijdigheden die daar uit voortvloeiden.’¹⁷⁸ Het crisisbesef dat daardoor ontstond leidde voor de MVMsters tot een toenemend besef van de onrechtvaardige positie van de vrouw.¹⁷⁹ In 1968 zou de vereniging uiteindelijk opgericht worden en zou zij een weinig radicaal ‘liberal feminism’ gaan verkondigen. Het gunstige politieke klimaat en het tactvol handelen zorgden ervoor dat de kleine MVM relatief veel invloed had. Met name het bedreven opereren in het traditionele ‘politieke spel’ en het ‘liberal feminism’ ziet Ribberink als elementen die nog refereerden aan

¹⁷⁷ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 110.

¹⁷⁸ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 45.

¹⁷⁹ *Ibidem*, 54.

het waardenapparaat van de vooroorlogse generatie. Het 'liberal feminism' was, zoals Ribberink het noemt, een 'tussenideologie'.¹⁸⁰

Het 'liberal feminism' was echter geen lang leven beschoren. In wat Ribberink de 'tweede, radicale fase' noemt, de periode 1971-1973, radicaliseerde MVM langzaam. Onder invloed van de protest-generatie en de seksuele revolutie zou de 'balans doorslaan naar de naoorlogse kant'.¹⁸¹ Ribberink wijt de lichte koerswijziging naar het radicale aan toegenomen invloed van de protestgeneratie binnen de beweging.¹⁸²

4.2 'Generatie-hypothese of de theorie van de gunstige politieke omgeving?'¹⁸³

Pas in de slotconclusies komt Ribberink terug op de theorie van het generatieconcept. Ze besluit haar onderzoek door impliciet één van de meest essentiële vragen over het generatieconcept te stellen: in hoeverre biedt het generatieconcept een afdoende verklaringsmodel voor maatschappelijke veranderingsprocessen? Ribberink spitst de vraag toe op de jaren zestig en plaatst deze in een discussie die sinds het gelijktijdig verschijnen van Righarts *De eindeloze jaren zestig* en Kennedy's *Nieuw Babylon in aanbouw* woedt: de discrepantie tussen Kennedy's 'theorie van de gunstige politieke omgeving' en Righarts generatieconcept.

Het werk van de Amerikaanse historicus James Kennedy (geb. 1963) benadert de veranderingsprocessen niet direct vanuit sociale ontwikkelingen, maar vanuit de politieke cultuur. Kennedy is vooral geïnteresseerd in de geweldloosheid waarmee de culturele veranderingen van de jaren zestig in Nederland gepaard gingen.¹⁸⁴ Zijn onderzoek is dan ook vooral gericht op de wijze waarop de politiek met deze veranderingen omging. De achterliggende these is dat de Nederlandse overheid reeds sinds de dagen van de Reformatie tolerantie en verdraagzaamheid hoog in het vaandel had staan, waardoor zij – bewust van de noodzaak van een naoorlogs moderniseringsproces – een relatief welwillende houding ten opzichte van vernieuwingsprocessen innam. Dit verklaart de geweldloosheid van de Nederlandse jaren zestig ten opzichte van het buitenland.

Terecht is de kritiek geleverd dat Kennedy's werk 'niet in de eerste plaats over de jaren zestig gaat, maar eerder over de manier waarop dit woelige tijdsgewricht door de gezagsdragers

¹⁸⁰ *Ibidem*, 105, 106.

¹⁸¹ *Ibidem*, 146.

¹⁸² *Ibidem*, 254.

¹⁸³ *Ibidem*, 263.

¹⁸⁴ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 22.

getackeld werd.¹⁸⁵ Nu is het inderdaad knap een boek over de jaren zestig te schrijven waarin het woord ‘generatiekloof’ slechts drie keer in de index voor komt, maar dat is niet de kern van de zaak. Waar het Ribberink (en natuurlijk ook Righart) om gaat is de vraag of het generatieconcept op zich voldoende is om als verklaringsmodel voor de besproken materie te dienen. Immers, ook zij kan niet om het feit heen dat het gunstige politieke klimaat in de jaren zestig veel heeft bijgedragen aan de opkomst en groei van MVM. Hoewel dit niet de opkomst van MVM verklaart, legt het toch meer dan de generatiehypothese uit hoe MVM zich als generatie-eenheid heeft kunnen ontwikkelen.

Hoewel de theorieën van Righart en Kennedy wel als onverzoenbaar getypeerd zijn, probeert Ribberink uiteindelijk tot een compromis te komen. Het is een compromis dat eigenlijk niet meer om handen heeft dan wat hierboven vermeld staat, namelijk dat de gunstige-politieke-elite-theorie geen verklaring kan aandragen voor het ontstaan voor fenomenen als MVM, maar dat de generatietheorie anderzijds geen afdoende verklaring kan bieden voor de groei en invloed hiervan.¹⁸⁶ Van belang is hier de waarneming dat generaties op zich niet genoeg houvast bieden om historische ontwikkelingen te kunnen begrijpen. Generaties bieden een duidelijk interpretatiekader waar ontwikkelingen en veranderingen in geduid kunnen worden, maar om processen en ontwikkelingen afdoende te verklaren heeft men aan enkel het begrippenkader uit het generatieconcept niet voldoende.

4.3 Het generatieconcept en diachronie

De onvolkomenheid van het generatieconcept is ook de recensenten van Ribberink niet onopgemerkt gebleven. Kritiek heeft zich gericht op het ‘geforceerde’ gebruik van het generatieconcept. ‘Het ophangen van het boek [*Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*] aan het generatieconcept doet geforceerd aan. Alsof iemand heeft gezegd: op alleen feiten aaneenrijgen kun je niet promoveren, stop er dus ook iets in dat voor een theorie kan doorgaan.’¹⁸⁷ Wat dit betreft slaat de recensent de plank niet mis; in haar inleiding bekent Ribberink ruitelijk door Righart op het generatieconcept gewezen te zijn met de uitnodiging het ‘aanvankelijk ruwe generatieconcept verder uit te werken’.¹⁸⁸

¹⁸⁵ Righart, *De wereldwijde jaren zestig*, 98.

¹⁸⁶ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 263-265.

¹⁸⁷ Doomen, ‘Gloriejaren van een niet al te fanatieke actiegroep’.

¹⁸⁸ Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters*, 13.

Het geforceerde karakter heeft echter meer te maken met het generatieconcept zelf. Righart en Ribberink staan in de Mannheimiaanse traditie die de sociologische benadering als alternatief stelt voor de positivistische benadering enerzijds en de romantisch-historische benadering anderzijds. Zowel de romantisch-historische als de positivistische benaderingen kwamen voort uit de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening in de negentiende eeuw. Beide stromingen verdisconteerden – zij het op geheel verschillende wijzen – de historische problematiek van diachroniteit en synchroniteit.

In Mannheims sociologische generatieconcept speelt de tijdsproblematiek nauwelijks een rol. Bij de analyse van generaties kan een socioloog bijzonder weinig met Mannheims ideeën over entelechie en *Zeitgeist*.¹⁸⁹ Ook Becker, op wie Righart en Ribberink zich baseren, gaat aan Mannheims bespiegelingen over generaties in diachroon verband voorbij. Wat rest is het droge model van *Generationslagerung*, *Generationseinheit* en *Generationszusammenhang*, gecombineerd met de these van de formatieve periode. Dit concept zal het uitstekend doen bij sociologen die een momentopname maken in de actualiteit en daarbij de populatie opdelen in verschillende leeftijdscohorten, maar voor een historicus die zowel de bronnen als de historische ontwikkelingen trouw wil blijven biedt zowel deze werkwijze als dit specifieke generatieconcept geen soelaas.

Het verschil tussen de historicus en de socioloog is immers dat de historicus doorgaans een bepaalde periode onderzoekt en de socioloog zich tevreden stelt met een synchrone momentopname. In Beckers generatiemodel gaat het verleden bestaan uit losstaande, statische generatieclusters die elk aan een generatiespecifiek plan werken (entelechie) dat voortkomt uit gedeelde ervaringen in de formatieve periode. Enkele problemen waar de historicus op stuit wanneer hij dit model toepast op het verleden zijn we reeds tegen gekomen.

Één van de problemen is dat de interactie tussen verschillende generaties in de theorie weinig gespecificeerd wordt, terwijl dit juist een van belangrijkste elementen lijkt te zijn voor zowel de generatieligging als de formatieve periode. De nadruk ligt op breukvlakken en breukervaringen die generaties constitueren, terwijl continuïteit een minstens even belangrijke rol in zou moeten nemen. Mannheim legt niet voor niets de nadruk op het belang van cultuuroverdracht.¹⁹⁰ De afwezigheid van variabelen als socialisatie en cultuurtransmissie laat een gat in Beckers generatieconcept waar de onderzoekers geen raad mee weten. Het is niet

¹⁸⁹ Mannheim, 'Problem der Generationen', 555-565.

¹⁹⁰ *Ibidem*, 530.

verwonderlijk dat Righart deze gaten probeert te dichten door een theorie in te voegen over ‘collectieve overgangsobjecten’ en de vraag naar het hanteren van het ouderlijk idioom door de protestgeneratie in het geheel onbeantwoord laat. Gebrek aan diachronisch perspectief leidt echter tot meer problemen.

Wanneer we kijken naar de naamgeving van Beckers generaties dan zien we dat ook hierin met de tijd gespeeld wordt. De naam ‘vooorlogse generatie’ geeft geen enkele informatie over de generatie zelf. Deze wordt niet op zichzelf beoordeeld, maar verwijst in het geheel naar dat wat komen gaat (en klaarblijkelijk belangrijker geacht wordt), namelijk datgene wat ‘vooorlogse generatie’ impliceert: een naoorlogse generatie. De diachrone en synchrone aspecten van de periodisering zijn hier niet in balans, zodat we hier te maken hebben met wat Piet Blaas ‘mediatiseren’ noemt: het tijdvak wordt slechts in dienst gesteld van het eindpunt.¹⁹¹

Het probleem van diachronie en de naamgeving van generaties wordt nog groter wanneer we kijken naar de ‘stille generatie’. Ribberinks kruistocht tegen deze naamgeving is vanuit historiografisch oogpunt volstrekt duidelijk. Waarom immers een generatie als ‘stil’ categoriseren, als deze alles behalve stil was? Het probleem ligt hem hier in dat de naamgeving ‘stille generatie’ uit de ‘tijd zelf’ komt. Dat wil zeggen, de term stamt oorspronkelijk van het artikel ‘The Younger Generation’ dat verscheen in *Time Magazine* van vijf november 1951.¹⁹² In dit artikel werd een karakterschets van de jeugd gegeven die er niet om loog. Ook hier is het probleem er een van de diachronie. De karakterisering van *Time Magazine* blijkt, wanneer we Ribberink er op naslaan, niet representatief voor de ‘stille generatie’. Echter, bij Ribberink verliest de ‘stille’ generatie haar stille karakter pas ver na de formatieve periode, terwijl uit deze periode het *Time*-artikel stamt. Een generatie – waarvan het merendeel van de leden nog in leven is – op historisch verantwoorde wijze te typeren aan de hand van één momentopname uit haar verleden lijkt een onverdedigbare zaak. Behalve als er slechts één moment écht relevant wordt geacht en de rest voor- of naspel. Voor Mannheim en Becker is dit zonder twijfel de formatieve periode.

¹⁹¹ Blaas, ‘Vormgeven aan de tijd’, 43.

¹⁹² ‘The Younger Generation’.

4.4 Het generatieconcept en de nabijheid van het verleden

Het nog in leven zijn van het merendeel van de ‘onderzoekspopulatie’ levert voor generatieonderzoek in het recente verleden betreft meer problemen op dan het onderzoeken van bijvoorbeeld gebeurtenissen. Gecompliceerder wordt het wanneer de schrijver zelf deel uitmaakt van de generatie die hij beschrijft.¹⁹³ Historiografie bevindt zich dan in het schemergebied van herinnering en geschiedenis. We hebben reeds bij Righart gezien waar persoonlijke herinnering en interesse toe kan leiden. In dit geval tot een overvloedige aandacht en waardering voor het fenomeen popmuziek. Het generatieconcept kan in deze gevallen dienen als scherm dat academische objectiviteit bewerkstelligt en persoonlijke betrokkenheid kanaliseert. Het theoretisch model behoedt de onderzoeker ervoor te vervallen in nostalgie, terwijl er binnen dat model wel voldoende ruimte is voor subjectieve, en hierdoor generatiespecifieke ervaringen.

Ik zou willen betogen dat de kracht van het generatieconcept niet zozeer ligt in het idee dat uit deze generatiespecifieke historische ervaring toekomstig generatiespecifiek *handelen* zou voortvloeien (wat één van de hoofdelementen is in Mannheims generatieconcept), maar dat de formatieve periode op zijn minst een basis vormt die generatiespecifieke *herinnering* mogelijk maakt. Dit ‘reminiscentie-effect’ behelst de these dat gebeurtenissen die zich in de formatieve periode voorgedaan hebben in de (autobiografische) herinnering relatief eerder en vaker herinnerd worden dan gebeurtenissen die hiervoor of hierna hebben plaatsgevonden. Naarmate de leeftijd stijgt tekent dit ‘reminiscentie-effect’ zich steeds sterker af.¹⁹⁴

Deze hypothese wordt gestaafd door onderzoek van de Amerikaanse sociologen Schumann en Scott die in 1985 in een kwantitatieve studie 1400 volwassen Amerikanen vroegen één of twee gebeurtenissen van nationale of mondiale betekenis te noemen. Afgewogen langs generationele lijnen bleek de hypothese te kloppen dat mensen (of generaties) op deze vraag voornamelijk gebeurtenissen noemden die in de formatieve periode van hun leven plaats hadden. Iemand die in 1985 vijfenzestig jaar oud was noemde de Tweede Wereldoorlog, terwijl iemand van vijfenveertig de moord op J.F. Kennedy noemde. Kortom, gebeurtenissen die rond het twintigste levensjaar plaatsvonden stonden relatief vooraan in de herinnering.¹⁹⁵

Wat echter niet bleek uit het onderzoek is het bestaan van een causale relatie tussen de historische ervaring en het toekomstig handelen: ‘some of the most deeply felt memories

¹⁹³ Zie ook pagina 111.

¹⁹⁴ Draaisma, ‘Reminiscenties’.

¹⁹⁵ Schumann en Scott, ‘Generations and collective memories’.

reported by the public have little clear implication for future behavior.¹⁹⁶ De meeste herinneringen die mensen rapporteerden bleken vooral over persoonlijke ervaringen te gaan die geen direct politiek handelen impliceerden. Herinneringen aan de Vietnamoorlog richtten zich op het falen van de overheid of het leger, maar leken geen generationeel trauma te creëren dat toekomstig handelen zou beïnvloeden. ‘The general public was less concerned about the larger moral issues of the war than about the likelihood of winning or losing it, so the most obvious implications for decisions about future American intervention are contingent on that aspect of a new situation, with enthusiastic backing of what seems like a painless intervention (e.g., Grenada), but reluctance to support what is thought to be riskier involvement (e.g., Central America).’¹⁹⁷

Wel wijzen Schumann en Scott ons er op dat dit niet betekent dat er geen enkel verband zou zijn tussen generationele ervaring en toekomstig handelen: ‘it is important to understand what events mean to individuals and social groups, since subjective meaning is a crucial element in the translation of experience into future action’.¹⁹⁸ Dit handelen staat echter niet in direct verband met de generationele herinnering of -ervaring en vloeit hier dus niet uit voort. En laat dit veronderstelde verband nu precies het – al dan niet impliciet geformuleerde – axioma zijn waar de generatietheorie van Mannheim, Becker, Righart en Ribberink op rust. Wanneer Righart zijn hypothese over de dubbele generatiecrisis als volgt formuleert: ‘De polarisatie tussen twee generatietypen, het vooroorlogse en het naoorlogse, had mijns inziens een katalyserend effect op het snelle proces van maatschappelijke verandering. Beide generaties waren gevormd in sterk verschillende samenlevingen en dit verschil in formatieve ervaringen ontladde zich in de jaren zestig.’¹⁹⁹, zegt hij in feite dat uit verschillende formatieve ervaringen een verschillend wereldbeeld en verschillend handelen voortkomt, waarvan de incompatibiliteit de frictie veroorzaakt die het generatieconflict zou gaan heten.

Het moge duidelijk zijn dat het generatieconcept als historisch analyse- en verklaringsmodel alleen van waarde is wanneer uit een generatiespecifieke (formatieve) ervaring generatiespecifiek handelen voortvloeit. Daar dit verband vooralsnog niet bewezen is en in direct causale zin in het geheel niet aanwezig lijkt te zijn, wordt op het generatieconcept zoals het door Righart en Ribberink wordt toegepast sterk afgedongen. In dat geval klopt de waarneming van historica Maria Grever dat het opereren op het breukvlak van twee normen-

¹⁹⁶ *Ibidem*, 379.

¹⁹⁷ *Ibidem*.

¹⁹⁸ *Ibidem*.

¹⁹⁹ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 17.

en waardenpatronen (die van de vooroorlogse- en van de protestgeneratie) van MVM wellicht een belangrijke factor voor het *stijlverschil* kan zijn, maar dat dit op geen enkele wijze als doorslaggevende factor aangenomen kan worden zonder andere variabelen te onderzoeken.²⁰⁰

4.5 De generatie als historische entiteit?

Dat het generatieconcept als *verklaringsmodel* onvoldoende grond biedt voor een gedegen historische analyse wil niet zeggen dat het niet zinvol zou zijn om bepaalde ontwikkelingen in termen van generaties te *duiden*. Bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen of veranderingen kunnen wel degelijk opgehangen worden aan het generatiebegrip. Dit is echter iets anders dan generaties zèlf als constitutief voor maatschappelijke ontwikkeling of verandering op te vatten. Righart en Ribberink doen dit, ondanks hun reserves, weldegelijk.

Beide auteurs gaan uit van de wetmatigheid van Mannheims theorie over de formatieve periode en verwerken deze in het plot van hun geschiedverhaal.²⁰¹ Dit plot wordt weerspiegeld in de hoofdstukindelingen. Zowel Righart als Ribberink geven een schets van de formatieve ervaringen van de desbetreffende generaties, alvorens over te gaan tot de analyse van de gebeurtenissen van het tijdvak dat zij bestuderen. Nog los van de inhoud, veronderstellen de hoofdstukindelingen zelf al een causaliteit tussen de formatieve periode en het latere handelen van een generatie.

Dit causaliteitsdenken, waarbij de generatie als handelingseenheid in een bepaalde historische ontwikkeling betrokken is, of zelfs een ontwikkeling in gang kan zetten, ziet zich eveneens in het optreden van bijvoorbeeld de ‘protestgeneratie’ als historische actor in het geschiedverhaal. De Franse filosoof Paul Ricoeur (1913-2005) noemt deze ‘actoren’ in het geschiedverhaal quasipersonages.²⁰² Quasipersonages kunnen opgevat worden als collectieve actoren die opgebouwd zijn uit handelende individuen. Wanneer men in een geschiedverhaal zegt: ‘Duitsland valt Polen binnen’, dan zijn zowel ‘Duitsland’ als ‘Polen’ quasipersonages.

Quasipersonages zijn voor Ricoeur ‘entiteiten van de eerste rang’. Deze worden onderscheiden van tweede- en derde-rangsentiteiten. Tweederangsentiteiten zijn theoretische systeemconstructies. Het belangrijkste kenmerk is dat zij zoeken naar wetmatigheden op

²⁰⁰ Grever, ‘Generaties feministen’.

²⁰¹ Vgl. Ricoeur, *Time and narrative I*, 183.

²⁰² *Ibidem*, 182. Ricoeur spreekt van ‘quasi-characters’. Zie ook Jansen, ‘Gestolde tijd’, 151.

universele grondslag. Een tweederangsentiteit is bijvoorbeeld het handelskapitalisme.²⁰³ Entiteiten van de derde rang zijn concepten die een tijdgeest aanduiden. Deze entiteiten zijn historiografische constructies die het mogelijk maken verschillende tijdperken te karakteriseren. Correspondentie met de historische werkelijkheid is niet noodzakelijk. Voorbeelden zijn entiteiten als ‘de Romantiek’ of ‘de Oudheid’.²⁰⁴

Ricoeur schrijft een aantal kenmerken toe aan entiteiten van de eerste rang.²⁰⁵ Eersterangsentiteiten zijn volgens Ricoeur ‘continuing entities’ (duurzame entiteiten). Ricoeur ontleent dit begrip aan de Amerikaanse geschiedfilosoof Maurice Mandelbaum (1908-1987), die er gemeenschappen onder verstonde van individuen die ‘leven op een door hen gecontroleerd grondgebied’.²⁰⁶ Het eerste kenmerk is dus dat eersterangsentiteiten gemeenschappen zijn die verbonden kunnen worden aan bepaalde plaatsen. Zij kunnen geografisch afgebakend worden.

In de tweede plaats kennen ‘continuing entities’ (en dus ook eersterangsentiteiten) een institutionalisering die instaat voor de duurzaamheid van het bestaansrecht van de entiteit in de tijd. Door de individuen waaruit de entiteit bestaat rollen toe te bedelen verzekert de entiteit de continuering van zijn bestaan. Ricoeur noemt verwantschapssystemen, maar ook de allocatie van werk en goederen als wijzen waarop de geïnstitutionaliseerde entiteit haar leden sociale rollen toebedeelt.²⁰⁷

Tot slot bespreekt Ricoeur het begrip ‘participatory belonging’. Dit is het denkend en handelend deelnemen van individuen aan het collectief. ‘Participatory belonging’ kan het best vertaald worden als ‘collectieve participatie’.²⁰⁸ Collectieve participatie hoeft niet altijd instemmend te zijn. Niet elk lid van een sociale klasse (Ricoeur noemt dit als voorbeeld van een quasipersonage) hoeft klassenbewust te denken en te handelen. Ook ongewenst handelen is in zekere zin participatie.²⁰⁹

De vraag is nu hoe het begrip ‘generatie’ past in dit epistemologische model. In hoeverre is een generatie een eersterangsentiteit? Vanuit Ricoeurs oogpunt bezien is een generatie *geen* entiteit van de eerste rang. Een generatie kent namelijk, in tegenstelling tot eersterangsentiteiten, een temporele afbakening. Een sociale generatie ontstaat volgens Mannheim namelijk in de formatieve periode en eindigt simpelweg wanneer het laatste lid van

²⁰³ Jansen, ‘Gestolde tijd’, 155-158.

²⁰⁴ Zie voor een uitgebreide verhandeling over Ricoeurs historische entiteiten: Jansen, ‘Gestolde tijd’.

²⁰⁵ Ricoeur, *Time and narrative I*, 195, 196.

²⁰⁶ Jansen, ‘Gestolde tijd’, 148.

²⁰⁷ Ricoeur, *Time and narrative I*, 196.

²⁰⁸ Jansen, ‘Gestolde tijd’, 148.

²⁰⁹ Zie Jansen, *The construction of an urban past*, 125.

de generatie is overleden. Een duurzame entiteit daarentegen kent geen temporele afbakening, maar streeft juist naar continuering. Een continuering die óver generaties heen gaat.²¹⁰

Wat wel entiteiten van de eerste rang kunnen zijn, zijn de generatie-eenheden. MVM is hier een goed voorbeeld van. MVM kent een duidelijke geografische afbakening (Nederland), collectieve participatie en institutionalisering die in dienst staan van het voortbestaan van de vereniging. Het punt is echter, dat MVM als eersterangsentiteit geen generatie en geen generationele entelechie vertegenwoordigt, maar iets veel duurzamers, namelijk: ‘de’ feministische ideologie.

Ribberink en Righart maken de fout dat zij niet slechts generatie-eenheden, maar de hele generatie als eersterangsentiteit zien.

Ribberink zoekt bevestiging voor deze generatiebenaming in citaten van MVM’sters. Ze haalt Marijke Oost-Harbers aan die in 1972 refererend aan het *Time*-artikel uit 1951 stelt dat zij ‘behoorde tot de “silent generation” uit de vijftiger jaren’.²¹¹ MVM’ster Elida Tuinstra maakt in 1997 in *Elsevier* soortgelijke opmerkingen.²¹² Dat deze vrouwen zichzelf typeren als leden van de stille generatie, zegt echter niet dat zij ook handelden vanuit een collectieve participatie aan de eersterangsentiteit ‘stille generatie’. Met het aanhalen van deze citaten probeert Ribberink dit echter wel te suggereren.

Dat generaties geen eersterangsentiteiten zijn hangt samen met de in de vorige paragraaf getrokken conclusie dat generaties geen handelingseenheden zijn. Omdat generaties geen handelingseenheden zijn, kunnen we de generatie-eenheden niet opvatten als onderdelen van de ‘eersterangsentiteit’ generatie. Generatie-eenheden kunnen echter wel onderdeel zijn van begrippen die wél een eersterangsentiteit en een handelingseenheid zijn. Zo komt MVM voort uit de vrouwenbeweging en niet uit de stille generatie.

Doordat generaties geen eersterangsentiteiten zijn lijken zij slechts te vervallen tot een temporele afbakening binnen deze eersterangsentiteiten. Toch is er meer aan de hand, zoals wij in het volgende hoofdstuk zullen zien. Ricoeur merkt in elk geval op dat generaties een mediërende factor zijn tussen het individu en de anonieme eersterangsentiteit en tussen de

²¹⁰ Ricoeur, *Time and narrative I*, 198. ‘This oblique reference to individuals is contained in the features by which Mandelbaum defines society: territorial organization, institutional structure, temporal continuity. All three refer back to individuals who inhabit the territory, who fill the roles assigned by the institutions, and who provide, as *generation* replaces *generation*, the historical continuity of the society in question.’ [markering RJA]

²¹¹ Ribberink, *Leidsvrouwen*, 49.

²¹² *Ibidem*, 48.

synchrone ervaring en het diachrone culturele proces.²¹³ Wellicht verdwijnt een generatie na een bepaalde tijd, haar ervaringen en lessen kunnen onderdeel gaan uitmaken van het culturele geheugen van een eersterangsentiteit.

4.6 Conclusie

De analyse van *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters* bevestigt de conclusie die we bij Righart reeds hebben getrokken, namelijk dat het generatieconcept van Mannheim met name gefixeerd is op de synchrone analyse van een generatie in haar formatieve periode. De ‘stille’ generatie blijkt niet te handelen zoals men dat op grond van de formatieve ervaring zou verwachten. De generatie die had leren zwijgen in de Tweede Wereldoorlog trok op latere leeftijd opeens haar mond open. De assumptie dat er na de formatieve periode sprake is van een stabiele generatie-entelechie waar generationeel handelen uit voort kan vloeien, blijkt niet te kloppen met de historische werkelijkheid. Het is juist deze assumptie die het Becker mogelijk maakt zijn generatie-indeling voor de twintigste eeuw op te stellen.

Righart en met name Ribberink relativeren Beckers model wel, maar trekken uit deze relativisering niet de conclusie dat de problemen waar zij zich mee geconfronteerd zien voortvloeien uit het generatieconcept van Mannheim zelf. Ik trek deze conclusie wel. Het concept van Mannheim is een sociologisch concept dat niet zonder meer door historici overgenomen kan worden. Voor sociologen is tijd in veel mindere mate een variabele waar rekening mee gehouden wordt dan voor historici.²¹⁴ Generaties bestaan niet alleen in de formatieve periode, nee, de formatieve periode is slechts de fase waarin een generatie gevormd wordt. Voor wat er gebeurt na de formatieve periode biedt Mannheim onvoldoende theoretische handvatten. Hij valt terug op de volstrekt onbewezen en hypothetische these van de entelechie. Diachroniteit wordt hier onvoldoende gethematiseerd.

Bovendien is het voor historici, in tegenstelling tot sociologen, niet mogelijk om vast te houden aan de *ceteris paribus*-clausule, waarbij alle niet-onderzochte factoren in het verloop van de tijd constant worden verondersteld. Becker doet dit wel en richt zijn pijlen dan ook voornamelijk op sociaal-economische variabelen. Sociaal-culturele factoren bespreekt hij slechts bij de protestgeneratie, maar elementen als bijvoorbeeld religie blijven volledig

²¹³ Zie paragraaf 5.4, pagina 84.

²¹⁴ Zie hierover: Lorenz, *De constructie van het verleden*, 227, en: Hall: ‘The time of history’, 113.

onbesproken.²¹⁵ De generatie-indeling van Becker is dus uitsluitend gebaseerd op sociaal-economische ontwikkelingen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Ribberinks historische analyse deze generatieconceptie sterk relativeert.

Door de hoeveelheid te analyseren factoren (politieke, intellectuele, religieuze, economische, sociale, et cetera) is het voor de historicus lastig scherpe scheidslijnen tussen generaties te trekken. Het zou makkelijk zijn om hierdoor het hele concept aan de kant te schuiven, zoals Lucien Febvre in een in 1929 verschenen artikel propageerde.²¹⁶ De problematiek met het opstellen van een 'objectieve' generatie-indeling (of: -periodisering) neemt niet weg dat generaties een factor zijn waar rekening mee gehouden zou moeten worden in de geschiedwetenschap. Hoewel over de invloed van deze 'objectieve' historische gebeurtenissen op generaties veel onduidelijkheid en discussie bestaat, is één ding zeker. Namelijk, dat generaties weldegelijk subjectief ervaren worden en als zodanig invloed hebben op de interne dynamiek van de eersterangsentiteiten van het geschiedverhaal.

In het volgende hoofdstuk zullen we deze generationele dynamiek nader beschouwen. Niet langer op het niveau van de handeling, maar nu op het niveau van de herinnering. We hebben reeds gezien dat generationaliteit manifest wordt in de (collectieve) herinnering. Ook binnen MVM vindt zelfduiding in termen van generaties in retrospectie plaats.²¹⁷ In het volgende hoofdstuk zal ik generaties als herinneringseenheden thematiseren. Met deze aanpak hoop ik tevens het diachrone perspectief in het generatieconcept meer naar de voorgrond te kunnen brengen.

²¹⁵ Van den Broek, *Politics and generations*, 30-31. De auteur komt in dit proefschrift op sociologische gronden tot een sterke relativering van Beckers generatiemodel. Zie ook: van den Broek, 'De verraderlijke charme van het begrip generatie'.

²¹⁶ Febvre, 'Généralions'. Zie ook : Spitzer, 'The historical problem of generations', 1356.

²¹⁷ Zie pagina 71.

5. De generatie als herinneringseenheid

Op 10 mei 2005 zijn in Berlijn 2711 rechthoekige, granieten pilaren onthuld. In het hart van de stad, op een steenworp afstand van de Bondsdag bedekken de pilaren een vlakte van 20.000 vierkante meter. De uitgestrektheid van de locatie en de massaliteit van de bebouwing roepen een gevoel van desoriëntatie en eenzaamheid op. Dit is geen nare bijkomstigheid, maar juist de opzet van de architect van het geheel. Het is namelijk een definitieve poging te verwijzen naar het ‘onverwijsbare’: de Holocaust. Op 11 mei berichtten alle Nederlandse kranten over de opening van dit ‘Holocaust-monument’: ‘Holocaust-monument opent in Berlijn’, ‘Holocaust Monument Berlijn is bekentenis’, “‘Incompleet’ Holocaust-monument geopend’.²¹⁸

De naam ‘Holocaust-monument’ is bijzonder problematisch. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* geeft twee betekenissen van het woord ‘monument’. In de eerste plaats is het ‘iets dat opzettelijk bestemd is geworden om de herinnering aan een persoon of aan eene gebeurtenis te doen bewaren’, in de tweede plaats gaat het om ‘iets dat blijft voortbestaan of is blijven voortbestaan, en waardoor men zich iets, dat geweest is, kan voorstellen’.²¹⁹ De tweede betekenis is overduidelijk niet van toepassing, maar ook de eerste roept vraagtekens op. Is het überhaupt nodig een ‘gedenkteken’ op te richten voor het evenement dat decennialang het collectief geheugen en historisch besef beheerst, zelfs determineert, *opdat wij niet vergeten?* En zelfs als men van het ‘ja’ op deze vraag overtuigd is, rijst de vraag of 2711 pilaren op 20.000 vierkante meter grond een juiste wijze van herinneren is.

Dat het ‘monument’ er toch staat óndanks alle bezwaren, geeft wellicht aan dat het hier om iets heel anders gaat dan ‘iets dat opzettelijk bestemd is geworden om de herinnering aan een persoon of aan eene gebeurtenis te doen bewaren’. Deze veronderstelling wordt bevestigd door de Duitse naamgeving van het ‘monument’. Hier wordt niet alleen gesproken van een ‘Denkmal’, maar vooral van een ‘Mahnmal’! Letterlijk vertaald is dit een ‘waarschuwingsteken’. Herinneren en waarschuwen gaan in het Mahnmal hand in hand, zoals reeds vastgelegd is in het besluit van de Bondsdag tot oprichting van het ‘monument’. Een eerste doelstelling is ‘die ermordeten Opfer ehren’ en ‘die Erinnerung an ein unvorstellbares Geschehen der deutschen Geschichte wach halten’, de tweede moet ‘alle künftigen

²¹⁸ *Telegraaf* 11-05-2005, *Parool* 11-05-2005 en *Trouw* 11-05-2005.

²¹⁹ *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (Den Haag 1882).

Generationen mahnen, die Menschenrechte nie wieder anzutasten, stets den demokratischen Rechtsstaat zu verteidigen, die Gleichheit der Menschen vor dem Gesetz zu wahren und jeder Diktatur und Gewaltherrschaft zu widerstehen'.²²⁰

Het is de tweede doelstelling die ons inzicht verschaft in het hoe en waarom van de oprichting van het Mahnmal. Een aantal impliciete veronderstellingen zit verborgen in de ogenschijnlijk nuchtere doelstelling van het waarschuwen van komende generaties. Een eerste is dat deze woordkeus ook een generatie veronderstelt die het monument opricht. Wolfgang Thierse, Bondsdagvoorzitter en voorzitter van de Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, expliciteerde deze veronderstelling in zijn voordracht bij de opening van het monument. Thierse benadrukt dat we tegenwoordig in een 'Generationenwechsel' zitten. De levende herinnering aan nationalisme, oorlog en volkerenmoord gaat verloren en deze zaken worden meer en meer een zaak van de geschiedenis. 'Sie wechseln von persönlicher, individuell beglaubigter Erinnerung in das durch Wissen vermittelte kollektive Gedächtnis. Das Denkmal ist Ausdruck dieses Übergangs.'²²¹

Hiermee zijn we bij een tweede veronderstelling aangekomen, namelijk dat de georganiseerde collectieve herinnering en geschiedschrijving hun intrede doen op het moment dat de levende herinnering aan gebeurtenissen dreigt te verdwijnen door het wegsterven van de generatie die het meegemaakt heeft. Bovendien is deze constitutie van collectieve herinnering, de vormgeving en de inhoud, een politieke kwestie. Wolfgang Thierse is hier het levende voorbeeld van. In dit geval wordt het collectief geheugen niet op anonieme wijze, maar juist bewust gevormd. Niet door de generatie die de gebeurtenissen zelf heeft meegemaakt en de levende herinnering meedraagt, maar door hun kinderen, de generatie die geen authentieke herinnering aan de historische ervaring met zich mee draagt. In dit geval: de generatie van Thierse.

Collectief geheugen is dus bovenal een transgenerationeel fenomeen. Het is vanuit dit herinneringsparadigma dat ik generaties zal benaderen. Wanneer herinnering over generaties heen gaat, betekent dit dat we generaties als herinneringseenheden kunnen onderscheiden. Op de diachrone lijn ervaring – herinnering – geschiedenis en de synchrone lijn individu – nabije relaties – anonieme tijdgenoten zal ik enkele parameters uitzetten voor de benadering van een generatie als herinneringseenheid.

²²⁰ 'Beschluss des Bundestages vom 25. Juni 1999 zum Holocaust-Denkmal'.

²²¹ Thierse, 'Rede von Bundestagspräsident Wolfgang Thierse zur Eröffnung des "Denkmals für die ermordeten Juden Europas"'.
76

5.1 Generaties en sociale herinnering: Halbwachs en Mannheim

De notie dat sociale herinnering een kwestie van generaties is, is geen nieuwe. Thierses opmerkingen sluiten namelijk uitstekend aan bij ideeën van twee bekende sociologen uit de twintigste eeuw: de reeds uitvoerig besproken Karl Mannheim en de Franse socioloog Maurice Halbwachs (1877-1945). Beiden wijzen op het onmiskenbare verband tussen het idee van generaties en sociale herinnering. Mannheim benadert het verband vanuit een generatietheoretisch standpunt en Halbwachs vanuit de invalshoek van het collectief geheugen.²²²

In zijn beroemde werk over het collectief geheugen behandelt Halbwachs de herinnering erg instrumenteel. ‘Le lien vivant des générations’ neemt een centrale plaats in binnen Halbwachs analyse van het praktische herinneren. Van centraal belang is de stelling dat ‘ons geheugen [...] in feite niet op een aangeleerde, maar op een beleefde geschiedenis [steunt]’.²²³ Halbwachs ondersteunt deze waarneming met de autobiografische herinnering van het meemaken van de begrafenis van Victor Hugo (1802-1885) op achtjarige leeftijd. De staatsbegrafenis van de vermaarde schrijver werd door twee miljoen mensen bezocht.²²⁴ De bijzetting in het Panthéon in Parijs ging gepaard met alle waardigheid die de ‘nationale held’ verdiende en maakte een onuitwisbare indruk op de achtjarige Halbwachs. Het is de herinnering aan dit evenement die voor Halbwachs de mogelijkheid opent beelden en teksten die verwijzen naar die jaren ‘substantie te geven’.²²⁵ Andersom is het ook zo dat het individuele geheugen van Halbwachs zonder ‘inkadering’ in een historisch geheugen geen betekenis zou hebben en kunnen krijgen.

De reikwijdte van de levende herinnering is echter beperkt door de band tussen de generaties. De grootouders vormen de bovengrens van de levende herinnering door de verhalen die zij vertellen en de wijze waarop krijgt het kind toegang tot een verder afgelegen verleden. ‘Omdat alles wat een oud lid van onze familie ons over een tijdperk heeft geleerd, verbonden blijft met de herinnering aan zijn persoon, zal de kennis die we zo opdoen levendig en vol blijven.’²²⁶ De herinnering aan oude familieleden of bekenden uit de vroege jeugd die een vergane tijd representeren, kan deze tijd ontsluiten.

²²² Mannheim, ‘Das Problem der Generationen’; Halbwachs, *Het collectief geheugen*.

²²³ Halbwachs, *Collectief geheugen*, 19.

²²⁴ Rosa, *Victor Hugo*, 89.

²²⁵ Halbwachs, *Collectief geheugen*, 18.

²²⁶ *Ibidem*, 22.

Mannheim maakt vergelijkbare opmerkingen in zijn beroemde essay ‘Das Problem der Generationen’.²²⁷ Om te ontdekken welke elementen van belang zijn in de studie van generaties begint Mannheim met een gedachte-experiment. Door zich een samenleving in te beelden waarin één generatie eeuwig zou leven komt hij tot vijf inzichten over generaties in de werkelijke samenleving:

1. Er is een constante opkomst van nieuwe cultuurdragers.
2. Er is een constante verdwijning van oude cultuurdragers.
3. Leden van een generatie kunnen slechts in één temporeel gelimiteerde sectie van het historisch proces participeren.
4. Er is een constante overdracht (Tradierung) nodig van het geaccumuleerde cultuurgoed.
5. De afwisseling van generaties is een continu proces.²²⁸

Mannheims waarnemingen komen op twee punten overeen met die van Halbwachs. Ten eerste is voor Mannheim wat hij de ‘overdracht van cultuurgoed’ noemt vanzelfsprekend gesitueerd in een generatiedynamiek. Een tweede overeenkomst met Halbwachs is dat ook Mannheim onderscheid maakt tussen ‘selbsterworbener Erinnerung’ en ‘angeeigneter Erinnerung’. Ook voor Mannheim geldt dat ik ‘nur wirklich selbst erworbenes “Wissen” [wahrhaftig] besitze [...]. Nun dieses Wissen “sitzt fest”, aber auch nur dieses Wissen bindet wirklich.’²²⁹ De zich toegeëigende herinnering zal moeilijker blijven hangen omdat deze de ‘bindingskracht’ mist die het persoonlijke, autobiografische geheugen wel heeft.

Bovendien ziet ook Mannheim in dat intellectueel bezit onmogelijk alleen op persoonlijke ervaring kan berusten. Dat zou namelijk juist de conditie zijn van zijn gedachte-experiment waarin er slechts één generatie is. Het gebrek aan ervaring bij de jeugd verlicht de druk op hun schouders, het faciliteert het leven in een veranderende wereld. Oud is men volgens Mannheim pas wanneer ‘man in einem spezifischen, selbsterworbenen, präformierenden Erfahrungszusammenhang lebt, wodurch jede neue mögliche Erfahrung ihre Gestalt und ihren Ort bis zu einem gewissen Grade im vorhinein zugeteilt erhält.’²³⁰ De jeugd is de fase waarin men met open vizier nieuwe ervaringen opdoet. In deze fase van het leven bouwt elke generatie aan een eigen interpretatiekader dat gevormd wordt door formatieve ervaringen. Zowel sociale herinnering als sociaal vergeten zijn hier een voorwaarde toe. ‘Ein ewig

²²⁷ Mannheim, ‘Das Problem der Generationen’.

²²⁸ *Ibidem*, 530.

²²⁹ *Ibidem*, 534.

²³⁰ *Ibidem*.

lebendes Geschlecht müßte selbst vergessen lernen können, um das Fehlen neuer Generationen zu kompensieren.²³¹

5.2 Geheugen en geschiedenis

Vergeten is een logische consequentie van de opvolging van generaties, zoals we reeds gezien hebben bij Halbwachs. Sociale herinnering reikt niet verder dan drie generaties voor zij overgaat in de vergetelheid óf in de geschiedenisboeken. Halbwachs maakt een strikt onderscheid tussen collectief geheugen en geschiedenis. ‘Om van een geheugen te kunnen spreken, moeten de zich herinnerende individuen of groepen [...] het gevoel hebben dat zij teruggrijpen naar hun eigen herinneringen aan een continue ontwikkeling.’²³² Geschiedenis is voor Halbwachs geen geheugen, vanwege de discontinuïteit tussen het lezerspubliek van de geschiedenisboeken en de generaties die de gebeurtenissen meegemaakt hebben.

De noodzaak van een onderscheid tussen geschiedenis en geheugen vloeit voort uit de discontinuïteit die de komst van nieuwe generaties met zich mee brengt. Dit wordt duidelijk wanneer we Mannheims gedachte-experiment voortzetten. In een samenleving die slechts één generatie kent zou het onderscheid tussen geschiedenis en geheugen niet bestaan, immers: het geheugen is dan de geschiedenis en vice-versa. Historische fenomenen worden dan altijd gekoppeld aan en geïnterpreteerd aan de hand van de eigen ervaring. Het bekende ‘Where were you when Kennedy was shot?’ is hier een mooi voorbeeld van. De eigen, autobiografische, ervaring ontsluit de historische gebeurtenis enerzijds als herinnering en vormt anderzijds een interpretatiekader bij het horen van andere verhalen hierover. Geschiedenis en geheugen zouden hier een wederkerige relatie hebben.

In de discontinuïteit die de opeenvolging van generaties in werkelijkheid oplevert is een onderscheid tussen geheugen en geschiedenis van fundamenteel belang. De levende herinnering reikt drie, maximaal vier generaties. Hiermee is de geschiedenis geboren: ‘als de herinnering aan bepaalde gebeurtenissen niet meer leeft binnen de groep die ze heeft meegemaakt, er de gevolgen van heeft gedragen of het verhaal van de eerste ooggetuigen of protagonisten heeft gehoord [...] dan kunnen die herinneringen nog enkel worden gered door ze neer te schrijven in een samenhangend verhaal.’²³³

²³¹ *Ibidem*.

²³² Halbwachs, *Collectief geheugen*, 29.

²³³ *Ibidem*, 29.

De opmerkingen over generaties en herinnering van Halbwachs en Mannheim geven ons een basis om het idee van een generatie als herinneringseenheid verder uit te werken. De eerste lijnen zijn uitgezet. Chronologisch gezien is er eerst een ervaring, dan de herinnering hieraan en tot slot de verdwijning van deze ervaring in de vergetelheid of in de anonimiteit van de geschiedenis. Wat we nu weten is dat de historische ervaring (dat wil zeggen, de ervaring uit het verleden die in het heden onderwerp is van overdracht) over drie (in het uiterste geval vier) generaties herinnerd kan worden.²³⁴

Dit zijn de ruwe schetsen die nog de nodige invulling behoeven. De volgende vragen moeten in elk geval beantwoord worden. Kunnen generaties zèlf herinneringen produceren of kan herinnering alleen óver generaties heen gaan? Waar moeten we een generatie positioneren op de lijn van individu tot collectief? Hoe zijn generationele herinneringen mogelijk? Hoe vindt transgenerationele herinnering plaats? Hoe vindt de overgang van herinnering naar geschiedenis plaats? Wat zijn de historiografische implicaties van dit model?

In een poging een antwoord te formuleren op deze vragen zal ik eerst enkele opmerkingen maken over de mogelijkheidsvoorwaarden voor ons generatiemodel. Met behulp van Reinhart Koselleck (geb. 1923) en Pierre Nora (geb. 1931) zal ik laten zien dat de aanwezigheid van modern historisch besef, het idee dat generaties wezenlijk van elkaar verschillen, noodzakelijk aanwezig moet zijn. Vervolgens zal ik aan de hand van de fenomenologische sociologie van Alfred Schütz (1899-1959), Peter Berger (geb. 1929), Thomas Luckmann (geb. 1927) en de filosofie van Paul Ricoeur (1913-2005) laten zien hoe een generatie gepositioneerd moet worden in de sociale werkelijkheid. Verder bouwend op deze bevindingen zal ik kijken naar het belang van de formatieve periode voor de individuele (autobiografische) herinnering, hoe uit communicatie generationele herinnering ontstaat en hoe deze interactieve herinnering kan uitmonden in een cultureel geheugen dat grenst aan geschiedenis. Vervolgens zal de vraag behandelen naar de transgenerationele overdracht van herinnering. Ik zal laten zien hoe een constante herstructurering en herformulering van de herinnering plaatsvindt in deze overdracht en hoe het verschil tussen ‘geheugen’ en ‘geschiedenis’ tot discrepantie kan leiden. Hier zal ik een terugkoppeling maken naar Paul

²³⁴ Hiermee bedoel ik de generatie die de ervaring gehad heeft, haar kinderen die het zelf niet meegemaakt hebben, de kleinkinderen en in het uiterste geval de achterkleinkinderen. Een herinnering aan de ervaring hebben uiteraard meer generaties gehad; de ouders en de grootouders van de eerste generatie uit het overdrachtsmodel kunnen de historische ervaring (bijvoorbeeld een oorlog) zelf ook meegemaakt hebben en hier herinneringen aan gekoesterd hebben. Vanuit dit perspectief bezien zou herinnering vijf en in het uiterste geval zeven generaties kunnen beslaan. Ik zal voor de duidelijkheid vast blijven houden aan het retrospectieve overdrachtsmodel van Halbwachs.

Ricoeur en zal ik wijzen op de narrativistische constructie van de generationele herinnering en de transgenerationele overdracht.

5.3 Herinnering en modern historisch besef

In de bespreking van de geschiedenis van de generatietheorie hebben we reeds gezien dat het moderne historische besef aan de basis ligt van het ontstaan van de moderne generatietheorieën.²³⁵ Het ontstaan van een fundamenteel discontinuïteitbesef situeert Koselleck in de ‘Sattelzeit’ (1750-1850). De ervaringen uit het verleden sloten niet vanzelfsprekend meer aan bij de toekomstverwachtingen.²³⁶ Er ontstond onder invloed van het verlichtingsdenken een ‘kloof’ tussen verleden en heden. Het Christelijk wereldbeeld verdween naar de achtergrond en een rationeel, natuurwetenschappelijk wereldbeeld nam langzamerhand haar plaats in. Centraal stond het vooruitgangdenken en het maakbaarheidsideaal. Woorden als ‘vooruitgang’ en ‘toekomst’ hebben hun oorsprong in deze tijd.²³⁷

De breukervaring met het verleden maakt dat historische ervaring niet langer onbemiddeld doorstroomt in een toekomstverwachting. Het verleden moet van generatie op generatie opnieuw uitgelegd en begrepen worden.²³⁸ ‘Generationswechsel und Generationsschübe sind schlechthin konstitutiv für den zeitlich endlichen Horizont, durch dessen jeweilige Verschiebung und generative Überlappung sich Geschichten ereignen. Erfahrungen sind generationsspezifisch, und deshalb sind Erfahrungen nicht unmittelbar übertragbar.’²³⁹

Nora's these sluit hier naadloos bij aan. Hij deelt Kosellecks visie van een veranderd historisch besef, veroorzaakt door het moderne Verlichtingsdenken. De discontinuïteitservaring noemt Nora in navolging van de Franse historicus Daniel Halévy (1872-1962) ‘l'accélération de l'histoire’.²⁴⁰ ‘This notion [...] essentially means that the most continuous or permanent feature of the modern world is no longer continuity or permanence but change.’²⁴¹ De consequentie hiervan is voor Nora de noodzaak tot herinneren (‘le devoir de mémoire’). Herinnering is niet langer deel van het alledaagse bestaan. Wat in de

²³⁵ Zie hoofdstuk 2, pagina 22-24.

²³⁶ Koselleck, “‘Erfahrungsraum’ und “Erwartungshorizont””.

²³⁷ Baggerman en Dekker, ‘Otto's horloge’; 101.

²³⁸ Koselleck, “‘Erfahrungsraum’ und “Erwartungshorizont””, 367; Grever, ‘De encensering van de tijd’, 10.

²³⁹ Koselleck, *Zeitschichten*, 107.

²⁴⁰ Halévy, *Essai sur l'accélération de l'histoire*. Ook in het werk van Koselleck speelt de acceleratie der geschiedenis een belangrijke rol. Zie onder andere Koselleck, ‘Gibt es eine Beschleunigung der Geschichte?’, in: Idem, *Zeitschichten*, 150-176.

²⁴¹ Nora, ‘The Reasons for the Current Upsurge in Memory’.

premoderne tijd over bleef van levende geschiedenis en historische ervaring leefde voort in gebruiken en tradities, maar wordt in de moderne conditie als definitief afgesloten ervaren.

Het moderne *mémoire* is voor Nora iets artificieels – en, zo leest het, iets verwerpelijks – dat lijnrecht tegenover ‘true memory’ staat. Het ‘ware geheugen’, het overblijfsel uit premoderne tijden, bestaat nog, maar is gemarginaliseerd in ‘gestures and habits, unspoken craft traditions, intimate physical knowledge, ingrained reminiscences, and spontaneous reflexes’.²⁴²

De overgang van de premoderne naar de moderne conditie kenmerkt Nora als een overgang van ‘milieux de mémoire’, naar ‘lieux de mémoire’. ‘Milieux de mémoire’ zijn omgevingen waarin herinnering onderdeel is van het alledaagse leven.²⁴³ Zoals gezegd werkt het geheugen hier door in alledaagse handelingen en sluiten ervaring en verwachting op elkaar aan. De kloof die heden en verleden uit elkaar trok, scheurde ook de *milieux de mémoire* open. Herinnering werd een retrospectieve constructie om de kloof te overbruggen. Deze herinnering was niet langer onderdeel van het maatschappelijke verkeer, maar stond er buiten. ‘Lieux de mémoire’ daarentegen ontstaan uit de ‘*dévoir de mémoire*’. Waar in de premoderne tijd de herinnering onderdeel is van het alledaagse bestaan, is door de afschaffing van het ritueel en de constante vernieuwingsdrang de noodzaak ontstaan om herinneringen vast te leggen. Herinnering ‘leeft’ niet meer in de samenleving, maar wordt vastgelegd op bepaalde ‘plaatsen’ (‘lieux’). Door de constante vernieuwing dreigt een totaal vergeten van de geschiedenis. Omdat herinnering niet meer op natuurlijke wijze geschiedt, wordt er artificieel ingegrepen. Archieven worden opgezet, herdenkingen en vieringen worden ingesteld *opdat wij niet vergeten*.

‘Lieux de mémoire’ zijn de bewaarplaatsen van het geheugen. Dit zijn fysieke of mentale ‘loci’ van gestolde herinnering. De *lieux de mémoire* ontsluiten een afgesloten verleden en creëren een idee van continuïteit tussen het verleden en heden. In die zin zijn *lieux de mémoire* er om Kosellecks kloof te overbruggen. *Lieux de mémoire* zijn uitermate dynamisch. Het voortbestaan van ankerplaatsen van het geheugen is te danken aan de mogelijkheid om oude betekenissen te verwerpen en nieuwe betekenissen langs onverwachte lijnen te formuleren.²⁴⁴ Één van de belangrijkste bewaarplaatsen van het geheugen voldoet volledig aan deze voorwaarden, namelijk: ‘generaties’.²⁴⁵ Nora herleidt dit *lieu de mémoire* terug op de Franse Revolutie. Niet alleen omdat de Revolutie zelf geboorte gaf aan een generatie, ‘but because it

²⁴² Nora, ‘General Introduction: Between Memory and History’, 9.

²⁴³ *Ibidem*, 1.

²⁴⁴ *Ibidem*, 15.

²⁴⁵ Zie hoofdstuk 6 van Nora, *Realms of memory*, Vol I. Het hoofdstuk over generaties is, in tegenstelling tot veel hoofdstukken over andere *lieux de mémoire*, geschreven door Nora zelf.

cleared the way for, made possible, and accelerated the advent of a world of change, an egalitarian world in which “generational consciousness” was born’.²⁴⁶ Volgens Nora zijn generaties de ‘politieke ruggengraat’ van het nationale geheugen. Er is een tijd geweest waarin gebeurtenissen zich in het geheugen van betrokkenen konden griften en voort konden leven in het alledaagse bestaan. Door de afwezigheid van een referentiepunt voor een waarlijk collectief geheugen, tezamen met de versnelling van de geschiedenis (en naar mijn idee ook met de hiermee samenhangende exponentiële groei van informatievoorzieningen) is de omgekeerde toestand ontstaan: de identificatie van temporele ontwikkelingen met de notie van generaties.²⁴⁷

Ondanks de evidentie waarmee Nora over generaties spreekt heeft hij zichtbaar moeite met de definiëring van het fenomeen. Het definiëringprobleem vat hij samen in twee paradoxen:

1. Een generatie is van nature een puur individueel fenomeen dat pas betekenis krijgt wanneer het collectief benaderd wordt.
2. Hoewel de notie ontstaan is in een filosofisch raamwerk van continuïteit krijgt het pas betekenis in een raamwerk van discontinuïteit en onderbreking.²⁴⁸

Beide noties zijn essentieel voor de politiek van de (trans) generationele herinnering. Het is in de generatie waar individuele getuigenissen betekenis krijgen en waar geheugen en geschiedenis samenkomen en tevens uitkristalliseren.

Wellicht loont het om hier nog een derde paradox aan toe te voegen. Het is namelijk opmerkelijk dat generaties die (letterlijk) geschiedenis schrijven, zelf ook slechts in een historische reconstructie kenbaar zijn. Beter gezegd: een product van herinnering zijn. Immers, een generatie wordt pas retrospectief geconstrueerd op het moment dat er een nieuwe generatie is die niet kan delen in de herinnering aan een bepaalde historische ervaring die voor hun geboorte of voor hun cognitief bewuste periode plaats had. Hierdoor is een generatie ‘an observation, a summing up, a self-examination for the purpose of giving a firsthand historical account.’²⁴⁹

²⁴⁶ Nora, ‘Generations’, 503.

²⁴⁷ *Ibidem*, 508. Ook Mannheim wijst op het belang van het tempo van sociale veranderingen voor het ontstaan van generaties. Volgens hem ontstaat een nieuwe entelechie juist op het moment dat dit tempo zo hoog ligt dat de aanpassing van traditionele waarden aan de nieuwe situatie achterblijft en een nieuwe generatie hierdoor een eigen weg gaat zoeken. Generaties bepalen nooit het tempo van sociale veranderingen, maar worden hierdoor bepaald. Mannheim, ‘Problem der Generationen’, 551-555. Zie verder: alhier, pagina 36, 37.

²⁴⁸ Nora, ‘Generations’, 507.

²⁴⁹ *Ibidem*, 522.

5.4 Generaties in de sociale werkelijkheid

Een oplossing voor bovengenoemde paradoxen reikt Nora ons, zonder het zelf door te hebben, aan, wanneer hij generaties kenschetst als een puur symbolische tijdseenheid.²⁵⁰ ‘Generaties’ vallen moeilijk in traditionele historische tijds- en periodiseringcategorïën onder te brengen. Het begrip heeft niet de antropologische dimensie die ‘leeftijd’ heeft. Ook ontbreekt het volgens Nora aan de religieuze dimensie van ‘era’ of de historische dimensie van ‘eeuw’. Naast deze aan objectieve tijd refererende categorïën vallen ‘generaties’ ook niet gelijk te stellen aan subjectieve categorïën als ‘Barok’ of ‘Renaissance’. ‘In a world of change, in which every individual has occasion to become his or her own historian, the generation is the most instinctive way of converting memory into history. Ultimately that is what a generation is: the spontaneous horizon of individual historical objectification.’²⁵¹

Mijns inziens sluit Nora hiermee aan bij de narrativistische theorieën van Paul Ricoeur. Voor Ricoeur is de ‘succession of generations’ één van de ‘procedures for inserting lived time within the vastness of cosmic time’.²⁵² Tussen de fenomenologische, beleefde of subjectieve tijd enerzijds en gewone, universele, objectieve tijd anderzijds situeert Ricoeur wat hij noemt ‘historische tijd’.

De andere twee procedures om de ‘aporie’ tussen subjectieve en objectieve tijd te overbruggen zijn kalendertijd enerzijds en archieven, documenten en sporen anderzijds.

Ricoeur behandelt deze drie intermediaire categorïën in het derde deel van zijn trilogie *Temps et récit (Time and Narrative)*, waar hij ze in zijn onderzoek naar de hermeneutiek van het historisch bewustzijn inbrengt als ‘intellectuele hulpmiddelen’ van de historicus die los staan van de ‘epistemologie van het historisch bewustzijn’.²⁵³ Historici stellen zich zelden de vraag naar de epistemologische achtergronden van hun concepten, maar passen het vooral toe. Toch zou men in ieder geval voor het fenomeen generaties kunnen stellen dat de epistemologische vraag hier wél door historici gesteld wordt. Menig historicus die recente geschiedenis beoefent, schrijft inleidingen en voetnoten vol met apologieën voor zijn werk om de indruk weg te nemen dat hij schrijft uit sentiment of nostalgie. Ook Righart doet dit in zijn voorwoord. Het schrijven van *De eindeloze jaren zestig* is voor hem een constante

²⁵⁰ *Ibidem*, 527.

²⁵¹ *Ibidem*, 528.

²⁵² Ricoeur, *Memory, history, forgetting*, 394.

²⁵³ Ricoeur, *Time and narrative III*, 104.

worsteling geweest tussen liefde voor die tijd en analytische distantie.²⁵⁴ De analytische distantie werd voor Righart gewaarborgd door het generatieconcept.

Ricoeur relateert de stelling dat generaties slechts een mediërende functie zouden hebben dan ook in zijn recent verschenen *Memory, History, Forgetting*. De opvolging van generaties ziet hij nu niet langer als een zuiver historiografische procedure als archieven of kalendertijd. 'It is instead an intense experience that contributes to widening the circle of close relations by opening it in the direction of a past, which, even while belonging to those of our elders who are still living, places us in communication with the experiences of a generation other than our own.'²⁵⁵ Het is een wezenlijk verschil generaties te kenschetsen als een historiografische procedure of als een ervaring die aan de historiografische procedure voorafgaat.

Ricoeurs uitgangspunt in zijn analyse van het generatieconcept is het werk van de Oostenrijkse fenomenoloog Alfred Schütz. In *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* poneert Schütz een sociale theorie die uitgaat van wat hij in navolging van Edmund Husserl de 'Lebenswelt' noemt.²⁵⁶ De Lebenswelt is eenvoudig gezegd de wereld van de alledaagse ervaring. Omdat het een sociologische theorie is komt in *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* voornamelijk de ervaring van de 'ander'²⁵⁷ naar voren. Schütz geeft vier verschillende domeinen waarin de 'ander' zich voordoet: de 'Umwelt' en 'Mitwelt' en de 'Vorwelt' en 'Nachwelt'.

In de Umwelt zijn diegenen gesitueerd waarmee het subject een directe band heeft. Dit betekent, dat er een temporele en een ruimtelijke coëxistentie bestaat. Temporeel in die zin dat er sprake is van gelijktijdige ervaringsstromen en ruimtelijk in de zin van fysieke aanwezigheid. Binnen de Umwelt is een 'Wir-Beziehung' mogelijk, een intersubjectieve wij-relatie tussen twee personen. Het verschil met de 'Ihr-beziehung' (zij-relatie) van de Mitwelt is dat anderen in de Mitwelt niet als individu benaderd worden, maar als ideaaltypische sociale actor. Zo is de persoon die kaartjes knipt in de trein voor de aanwezigen in de trein de 'conducateur' en zijn degenen van wie hij de kaartjes knipt voor hem 'reizigers'. In de Mitwelt zijn relaties altijd anoniem. Tussen Wir- en Ihr-Beziehung ligt een groot schemergebied. Wanneer men spreekt over 'mijn vriend P.' hanteert men reeds het ideaaltype 'vriend', terwijl men de vriend toch tot de Umwelt zou rekenen. Hoe anoniemer de partner is, hoe

²⁵⁴ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 10.

²⁵⁵ Ricoeur, *Memory, history, forgetting*, 394, 395.

²⁵⁶ Schütz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*.

²⁵⁷ Schütz zelf spreekt wel van 'alter ego'.

geconceptualiseerder het beeld over hem is. De Um- en Mitwelt zijn geen ‘kontradiktorische, sondern polare Gegensätze’.²⁵⁸

Naast de Umwelt en de Mitwelt onderscheidt Schütz de Vorwelt en de Nachwelt (of: Folgewelt). Dit zijn de sferen van de ‘voorgangers’ en ‘opvolgers’. Tot deze sferen behoren al diegenen met wie op het nu-moment geen gelijktijdige ervaringen mogelijk zijn. Dit maakt ook Vorwelt en Nachwelt tot dynamische categorieën. Als iemands grootvader op moment één nog leeft behoort hij tot de Umwelt. Is hij op moment twee overleden, dan behoort hij op dat moment tot de Vorwelt. Voor de Nachwelt geldt hetzelfde principe. Verschil tussen Vorwelt en Nachwelt is dat de Vorwelt een afgesloten hoofdstuk is, terwijl de Nachwelt in wezen een onbeschreven bladzijde is.

Wat is nu een generatie volgens Schütz? Een antwoord op deze vraag is in *Der Sinnhafte Aufbau der Sozialen Welt* niet te vinden. Ook Ricoeur maakt dit in zijn bespreking van Schütz niet duidelijk. Schütz wijdt er in het postuum uitgegeven *Strukturen der Lebenswelt* gelukkig meer woorden aan.²⁵⁹ Voortbouwend op het theoretische raamwerk dat in *Der Sinnhafte Aufbau* uitgezet is, geeft Schütz als belangrijkste karaktertrek van een generatie de gelijktijdigheid van de opgedane ervaringen. Het gaat hem niet zozeer om het *samen* opdoen van gelijktijdige ervaringen, een Umweltliche situatie waarin men met bijvoorbeeld (jeugd)vrienden kan verkeren²⁶⁰, maar om het *gelijktijdig* opdoen van vergelijkbare ervaringen. Ook van ‘generatiegenoten’ die men in het geheel niet kent valt aan te nemen ‘daß sie in ihrem Leben die gleichen oder ähnliche Erfahrungen gesammelt haben wie ich.’²⁶¹ Men heeft immers allen een opvoeding genoten van ouders met dezelfde temporeel-culturele achtergronden, men heeft vergelijkbare scholen bezocht, men spreekt dezelfde taal, men heeft dezelfde sprookjes gehoord en dezelfde boeken gelezen. Maar bovenal: ‘in ihrem Leben haben die gleichen geschichtlichen Ereignisse (wirtschaftliche Krisen, Kriege, Epidemien, Kleidungs- und Musikmoden usw.) eine Rolle gespielt wie in meinem.’²⁶²

Ook wanneer men niet dezelfde taal spreekt en wanneer men niet een vergelijkbare opvoeding heeft genoten, kortom: wanneer men in een ander land of een andere cultuur leeft, kan men spreken van generatiegenoten als dezelfde historische gebeurtenissen in het leven

²⁵⁸ Schütz, *Sinnhafte Aufbau*, 246.

²⁵⁹ Schütz en Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt*; Schütz spreekt hier niet consequent in termen van generaties, maar vooral over ‘die Welt von Zeitgenossen’.

²⁶⁰ Het is overigens een weinig opgemerkte, maar een des te waardevolle notie dat vriendschappen over het algemeen een zeer generationeel karakter hebben. Doorgaans worden vriendschappen met leeftijdsgenoten sneller en makkelijker gesloten dan intergenerationele vriendschappen. Wellicht dat dit komt door een samenspel van het in de gelijke leeftijdsfase verkeren en het gemeenschappelijk referentiekader van de generationele herinnering.

²⁶¹ Schütz en Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt* 2: 159.

²⁶² *Ibidem*, 159, vgl. Mannheim!

van beide personen op vergelijkbare wijze ingegrepen hebben. Schütz noemt als voorbeeld het van twee verschillende kanten beleefd hebben van een wereldoorlog. Een gedeelde ervaring als deze is binnen de Mitwelt alleen in meer of minder anonieme typering overdraagbaar. Het mooie aan een generatie is nu juist dat de leden elkaars toekomst *zouden kunnen* delen. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer iemand na een wereldoorlog emigreert naar het land van de voormalige vijand. Nu kan een gedeelde generationele ervaring verbroederend werken omdat men een op gedeelde ervaringen beruste toekomsthorizon deelt: ‘Sie könnten meine Mitmenschen werden, ich könnte mich in ihre, mir jetzt wesentlich fremde Welt hineinleben.’²⁶³

Schütz’ analyse geeft een helder antwoord op de vraag hoe uit een veelheid van individuele ervaringen toch zo iets als een ‘generatie’ gecreëerd kan worden. Voor ons onderzoek naar de generatie als herinneringseenheid levert het eveneens een interessante bijdrage. Voor Schütz is een generatie namelijk geen handelingseenheid. Laat staan dat een generatie een ‘entelechie’ kent. Een generatie is volgens hem het geheel van anonieme tijdgenoten, die vanuit de gedeelde ervaringen alleen in de intersubjectieve relatie concreet gestalte krijgt. Het meest concreet zijn hierbij generaties in de Umwelt (denk aan familiale generaties van broers en zussen), waarbij het geheel aan gedeelde ervaringen gelijksoortiger en fundamenteeler is. Het meest abstract zijn die generaties waarbij slechts ‘historische gebeurtenissen’ de gedeelde ervaring zijn (het generatietype op dit abstractieniveau wordt wel sociale-, historische- of politieke generatie genoemd). Generaties kunnen zich dus vormen op elke positie in het sociale spectrum tussen de polen Umwelt en Mitwelt, al naar gelang men vergelijkbare ervaringen in een vergelijkbare levensfase heeft ondergaan.²⁶⁴

We zouden kunnen stellen dat het geheel van generationele ervaringen is opgeslagen in een ‘generationeel geheugen’. Een geheugen dat al naar gelang het abstractieniveau van een generatie kan verschillen. De intensiteit van de gedeelde ervaring bepaalt de mate waarin een generatie zich laat binden. Waardevol is het om in deze context de rol van het collectieve trauma te noemen. De intensiteit en de onontkoombaarheid die een traumatische ervaring met zich mee brengt vergemakkelijkt de identificatie met anonieme tijdgenoten. Door het

²⁶³ *Ibidem*, 159.

²⁶⁴ Let wel, ik spreek hier van *heeft* ondergaan. Vanuit mijn perspectief bezien ontstaat een generatie niet op het moment van de ‘collectieve ervaring’ zelf, maar altijd in retrospectie. Met Schütz zien we dat ‘collectieve ervaringen’ als zodanig in feite niet kunnen bestaan. De enige intersubjectieve ervaring die op het moment zelf plaats kan hebben is volgens Schütz de ervaring van gelijktijdigheid van bewustzijnsstromen. Gelijktijdigheid an sich is echter niet voldoende voor een vorming van een generatie. Aan deze gelijktijdigheid moet invulling en betekenis worden gegeven. Deze ‘zingeving’ is altijd een retrospectieve operatie die in de herinnering plaats vindt. In paragraaf 5.6 zal ik laten zien hoe dit gebeurt door de creatie van een coherent generationeel verhaal.

gemeenschappelijke trauma van de Eerste Wereldoorlog konden Duitse en Britse oorlogsveteranen zich, ondanks de grote culturele verschillen, in elkaars ‘wesentlich fremde Welt hineinleben.’²⁶⁵ Dit op grond van een gedeelde, ‘generationele’, herinnering. We zullen straks nader ingaan op de generationele herinnering. Eerst dienen wij Ricoeurs vraag naar de ‘tijd’ van generaties te beantwoorden.

Ricoeurs analyse van Schütz brengt hem tot de conclusie dat gelijktijdigheid als ‘mediating structure’ geplaatst kan worden tussen ‘the private time of individual fate and the public time of history’.²⁶⁶ Dit is juist mogelijk door de notie van anonimiteit. Gelijktijdige ervaringen zijn in feite alleen mogelijk in de Umwelt. In de anonimiteit van de Mitwelt wordt gelijktijdigheid niet langer gekenmerkt door ervaring (experience), maar door inbeelding (imagination).²⁶⁷ Onmiddelijkheid wordt vervangen door gevolgtrekking. ‘The contemporary is not given in a pre-predicative mode’ en is dus altijd het product van reflectie en contemplatie.²⁶⁸

We moeten Ricoeur hier gelijk geven. Een generatie ligt niet alleen op de grens tussen het individuele geheugen en de anonieme geschiedenis, maar werkt hiertussen inderdaad ook als bemiddelende structuur. Schütz’ generatietheorie opent de mogelijkheid om generaties te zien als uit individuele ervaring opgebouwde subjectieve betekenisstructuren die in de intersubjectieve communicatie een objectivering vinden als een gedeelde ervaring die refereert aan een anonieme, noem het ‘maatschappelijke’, ervaringswereld. Door een constante (her)interpretatie van de wereld van de ander vanuit de ervaringswereld van het subject (hierbij uitgaande van het axioma van de gelijktijdigheid van bewustzijnsstromen) kan echter nooit een volledige objectivering plaatsvinden.

Deze objectivering van de (generationele) herinnering in de geschiedenis is iets wat zelf over generaties gaat. Schütz maakt hierover vergelijkbare opmerkingen als Halbwachs. Wanneer iemands vader spreekt over personen uit zijn jeugd blijven deze ervaringen strikt gesproken tot het domein van de Vorwelt behoren, maar begrijpt men de vergane ervaringen vanuit de actuele subjectieve betekeniscontext van de vader die het vertelt.²⁶⁹ Evenzo kan het zijn dat Halbwachs in de aanwezigheid van zijn grootouders ‘de laatste trillingen van het romantisme’ kon voelen.²⁷⁰ De paradoxale situatie waarbij we door de generatie van de grootouders een

²⁶⁵ Schütz en Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt* 2, 159.

²⁶⁶ Ricoeur, *Time and narrative III*, 113, 114.

²⁶⁷ Zo heeft Benedict Anderson gesproken over natiestaten als ‘imagined communities’. Zie: Anderson, *Imagined communities*.

²⁶⁸ *Ibidem*.

²⁶⁹ Schütz, *Sinnhafte Aufbau*, 292.

²⁷⁰ Halbwachs, *Collectief geheugen*, 22.

directe toegang krijgen tot een verloren verleden is precies dat waar de ‘Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen’ voor staat.

De transitie tussen geheugen en geschiedenis vindt in deze dynamiek plaats. Schütz bevestigt Halbwachs these dat herinnering zich uitstrekt zo ver als de herinnering van de leden van de levende generaties reikt. Wanneer de levende herinnering verdwijnt, verdwijnt ook de indirecte intersubjectieve relatie tot het verleden. Dan kristalliseren de historische ‘alter ego’s’ in statische, anonieme, Mitweltliche ideaaltypen die los gezien worden van elke subjectieve betekeniscontext. ‘Mit abnehmender Inhaltsfülle und zunehmender Anonymität meiner Typisierungen der Vorwelt erreiche ich einen Punkt, an dem ich nur noch sagen kann: die Erfahrungen eines Vorgängers waren menschliche Erfahrungen; sie müssen “irgendeinen” subjektiven Sinn gehabt haben.’²⁷¹ Hier wordt de herinnering ingevoegd in een objectieve betekenisstructuur: de geschiedenis. Zoals Ricoeur zegt: ‘Anonymity has caused living memory to spill over into history.’²⁷²

5.5 De autobiografische herinnering: het reminiscentie-effect

Schütz en Halbwachs hebben voor ons de mogelijkheid geopend om de autobiografische herinnering te zien als een belangrijk bestanddeel, zo niet het belangrijkste bestanddeel, van generationaliteit. Uiteindelijk kunnen we alleen onze eigen verleden ervaringen werkelijk kennen. De ander kunnen we – uitgaande van de gelijktijdigheid van onze bewustzijnsstromen – uiteindelijk alleen vanuit onze eigen ervaring leren kennen.²⁷³ Vanuit de gedeelde ervaring staan we doorgaans dichter bij generatiegenoten dan bij andere anonieme tijdgenoten.²⁷⁴ Het is dus primair de individuele, subjectieve, autobiografische herinnering die aan de basis staat van generationaliteit.

Laat het nu juist de theorie over het autobiografisch geheugen zijn waar de these van de formatieve periode van toepassing is.²⁷⁵ Een belangrijk onderdeel binnen de werking van het autobiografisch geheugen is namelijk het reeds kort aangesneden ‘reminiscentie-effect’ (reminiscence-bump).²⁷⁶ Kort gezegd komt het hier op neer dat naarmate een mens ouder

²⁷¹ Schütz en Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt* 1, 123.

²⁷² Ricoeur, *Memory, history, forgetting*, 395.

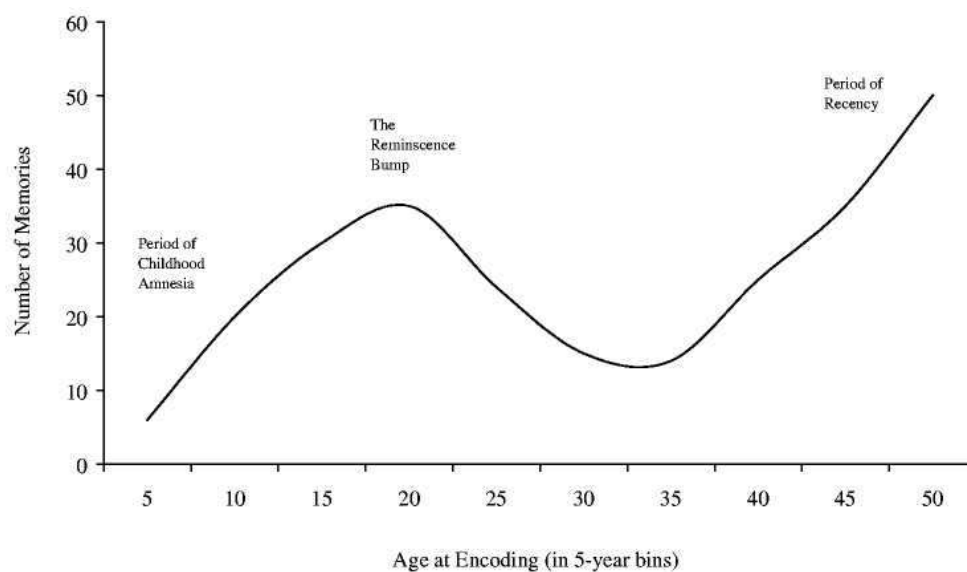
²⁷³ Vgl. het ‘Verstehen’ van Dilthey.

²⁷⁴ Hierbij moet men beseffen dat ook de generatie als herinneringseenheid geografisch gelimiteerd is. Waar Mannheim benadrukt dat de formatieve ervaring geografische grenzen kent, geldt dit ook voor de herinnering.

²⁷⁵ Zie ook pagina 67 en 68.

²⁷⁶ Draaisma, ‘Reminiscenties’, Het reminiscentie-effect is overigens pas in 1977 ontdekt: H. C. Franklin, & D.H. Holding, ‘Personal memories at different ages’, *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 29 (1977), 527-532.

wordt, ervaringen uit de formatieve periode relatief beter en vaker herinnerd worden dan ervaringen uit de periode hiervoor of hierna. Het reminiscentie-effect beslaat vooral herinneringen uit de periode tussen het tiende en dertigste levensjaar, met de nadruk op de periode tussen het vijftiende en vijfentwintigste levensjaar.²⁷⁷ Het effect treedt op wanneer men individuen (van ongeveer 35 jaar en ouder) herinneringen laat ophalen aan de hand van een voorgeprogrammeerde lijst steekwoorden, dan wel uit vrije associatie. Wanneer men de herinneringen in een grafiek zet met langs de x-as de leeftijd waarop de herinnerde gebeurtenis plaats had en op de y-as het aantal herinneringen, dan tekent zich in geïdealiseerde vorm de reminiscentiecurve uit figuur 1 af.

Figuur 1. Geïdealiseerde reminiscentiecurve.²⁷⁸

Hier is duidelijk de ‘reminiscence-bump’ (reminiscentiehobbel) zichtbaar rond het twintigste levensjaar. Herinneringen uit deze periode komen verhoudingsgewijs vaker voor dan herinneringen uit andere levensfasen. Dat de curve aan het eind stevig oploopt hangt samen met het feit dat recente gebeurtenissen nominaal gezien altijd het meest herinnerd worden. Dit is echter alleen het geval bij onderzoeken waar herinneringen worden uitgelokt door vaste woordenlijsten.²⁷⁹ Wanneer aan participanten wordt gevraagd drie of vier van hun levendigste herinneringen te vertellen, dan neemt de reminiscentiehobbel sterk toe en verdwijnt het effect van de meest recente gebeurtenissen.²⁸⁰

²⁷⁷ Eysenck en Keane, *Cognitive Psychology*, 219. De exacte leeftijdsgrenzen verschillen echter per onderzoek.

²⁷⁸ Uit: Conway, Wang, Hanyu en Haque, ‘A cross-cultural investigation of autobiographical memory’.

²⁷⁹ Men spreekt wel van de ‘Galton queing technique’.

²⁸⁰ Draaisma, ‘Reminiscences’, 178, 179.

De strekke van de reminiscentiehobbel ligt vast. Dat wil zeggen, zij verschuift niet naarmate men ouder wordt en is ook niet afhankelijk van de levensloop. Jonge schoolverlaters en ‘eeuwige studenten’ hebben een reminiscentiehobbel in dezelfde periode, ondanks dat zij in dezelfde levensfase wezenlijk andere ervaringen opgedaan hebben.²⁸¹ Ook bij proefpersonen die jonger zijn dan 35 jaar is het reminiscentie-effect waarneembaar. Zij het via een omweg, omdat bij deze groep het reminiscentie-effect overschaduw wordt door het effect van de recentheid van herinneringen.²⁸² Tevens heeft onderzoek uitgewezen dat de positie van de reminiscentiehobbel niet verschilt per cultuur. De enige culturele variabele is de inhoud van de herinneringen.²⁸³

Het reminiscentie-effect onderstreept dat juist wanneer we een generatie als herinneringseenheid interpreteren de formatieve periode van fundamenteel belang is. Refererend naar de periode van de reminiscentiehobbel wordt door ouderen vaak gesproken in termen van ‘in mijn tijd...’. Zegt men echter ‘in onze tijd...’ dan is dat een duidelijke uiting van iets als een ‘generationeel bewustzijn’ of sterker nog: een ‘generationele identiteit’. Generaties zijn ‘samengebonden door het delen van herinneringen van een zelfde soort, zoals herinneringen aan een onafhankelijkheidsoorlog, oorlog in Europa, oorlog in Azië, versoepeling van sociale verboden, veranderde sociale waarden in Westerse landen sinds de jaren zestig, enzovoort.’²⁸⁴

Hier moet een onderscheid gemaakt worden tussen persoonlijke en publieke autobiografische herinneringen. Persoonlijke herinneringen als ‘mijn eerste kus’ zijn essentieel anders dan herinneringen aan ‘de moord op president Kennedy’. Toch is de grens tussen persoonlijke en publieke herinneringen niet helemaal strikt te trekken. Ook persoonlijke herinneringen kunnen generationeel van karakter zijn wanneer zij niet slechts naar de individuele levensloop, maar naar ‘onze tijd’ zelf verwijzen.

Over het waarom van het reminiscentie-effect bestaat nog veel onduidelijkheid. In de loop der jaren zijn veel hypothesen geformuleerd en veel weer afgeschoten. Zo is er de mogelijkheid dat het reminiscentie-effect optreedt omdat in deze periode het geheugen nagenoeg ‘blank’ is. Het opnemingsvermogen is onbeperkt, dus blijven herinneringen beter

²⁸¹ Janssen, Chessa, en Murre, ‘The reminiscence bump in autobiographical memory’, 665.

²⁸² *Ibidem*, 666.

²⁸³ Conway et al., ‘A cross-cultural investigation of autobiographical memory’.

²⁸⁴ Holmes en Conway, ‘Generation identity and the reminiscence bump’.

hangen. Deze hypothese is echter zeer onwaarschijnlijk, want het verklaart niet waarom het *reminiscentie-effect* pas vanaf het vijftiende levensjaar, en niet eerder, optreedt.²⁸⁵

Een tweede mogelijkheid is dat men tussen het vijftiende en vijfentwintigste levensjaar simpelweg meer meemaakt dat het onthouden waard is. Deze verklaring hangt samen met het relatief vaak voorkomen van ‘eerste keren’ in deze periode.²⁸⁶ ‘Mijn eerste baan’, ‘mijn eerste auto’, enzovoorts, doen zich doorgaans voor tussen het vijftiende en vijfentwintigste levensjaar. Deze hypothese klinkt aannemelijk, maar verklaart niet het feit dat ook de herinnering aan publieke gebeurtenissen een *reminiscentiehobbel* kent.²⁸⁷

De derde verklaring vindt het meeste weerklank. Deze verklaring gaat er van uit dat zich in de jeugd en de vroege volwassenheid gebeurtenissen voor doen ‘die je persoonlijkheid vormen, je identiteit bepalen, de koers van je leven sturen.’²⁸⁸ In hoeverre er een direct verband bestaat tussen deze gebeurtenissen en de vorming van een identiteit is moeilijk te bewijzen.²⁸⁹ Duidelijk is wel dat de ervaringen in de jeugd en de vroege volwassenheid in retrospectie als cruciaal *ervaren* worden. Over de retrospectieve constructie van de autobiografische herinnering later meer.

Nu eerst de implicatie van deze bevindingen voor het generatieconcept. Mannheims theorie van de *formatieve periode* lijkt bevestigd te worden door het *reminiscentie-effect*. Echter, Mannheim spreekt niet van ‘*formatieve periode*’ omdat in deze periode van het leven een individuele identiteitsvorming plaatsvindt, maar simpelweg omdat in deze fase de generatieformatie plaatsvindt. Mijn these is nu juist dat er pas van een generatie gesproken kan worden in de verwerking van de collectieve ervaring. Dit betekent dat er een moment moet zijn van (retrospectieve) reflectie waarin de collectieve gebeurtenissen in een generationele betekeniscontext geplaatst wordt. De ervaring van gelijktijdigheid op het moment van de collectieve ervaring geeft wellicht een gevoel van lotsverbondenheid, maar deze wordt altijd gezien in de betekeniscontext van de gebeurtenis zelf en kan zodoende met andere leeftijdscategorieën gedeeld worden.

Generatiegebonden is wel de herinnering aan de gebeurtenis. Hoewel verschillende leeftijdscategorieën eenzelfde collectieve ervaring kunnen ondergaan, wordt de herinnering aan deze ervaring voornamelijk gedragen door diegenen die ten tijde van de gebeurtenis de

²⁸⁵ Draaisma, ‘*Reminiscencies*’, 198.

²⁸⁶ Jansari en Parkin, ‘*Things that go bump in your life*’.

²⁸⁷ Zie Holmes & Conway ‘*Generation identity and the reminiscence bump*’.

²⁸⁸ Draaisma, ‘*Reminiscencies*’, 199. Vgl. ook Erik H. Erikson, *Childhood and society* (New York 1950).

²⁸⁹ Zie hoofdstuk 4, pagina 67 en 68.

voor het reminiscentie-effect cruciale leeftijd hadden.²⁹⁰ De collectieve herinnering aan een gebeurtenis is dus net zo afhankelijk van deze dit leeftijdscohort, als deze leeftijdscategorie afhankelijk is van de herinnering voor de vorming van een generatie.

5.6 De narratieve constructie van de generationele herinnering

De hier besproken psychologische bevindingen over het autobiografisch geheugen geven aan dat, ook wanneer men werkt vanuit het herinneringsparadigma, Mannheims ‘formatieve periode’ van fundamenteel belang is – zij het in geamendeerde zin. Het geheel aan subjectieve herinneringen alleen is niet genoeg om een generatie uit af te leiden. Van belang is hoe deze subjectieve ervaringen zich veruitwendigen, hoe deze zich ‘objectiveren’. Het *delen* van verleden ervaringen, de act van het generationele herinneren, gaat verder dan bewustzijn van gelijktijdigheid en het begrijpen van de ander vanuit de eigen ervaringen waar Schütz over spreekt.

Voor communicatie over subjectieve ervaringen is een objectivering nodig om de ervaringen begrijpelijk te maken voor de ander. Volgens Schütz’ leerlingen Berger en Luckmann vindt de objectivering van de subjectieve ervaring in communicatie altijd plaats binnen tekensystemen. Is men blij, dan is de gezichtsuitdrukking een ‘objectief’ teken dat de subjectieve ervaring representeert. Het belangrijkste (en tevens meest complexe) tekensysteem is echter de taal.²⁹¹ Taal is de mediatie van subjectieve ervaringen op generationeel niveau, maar maakt ook de transgenerationele overdracht van generationele ervaringen mogelijk. ‘Ik kan spreken over ontelbare zaken die niet in de face-to-face situatie aanwezig zijn, waaronder zaken die ik nooit direct ervaren heb, of direct zal ervaren. Op deze wijze heeft taal de mogelijkheid de objectieve bewaarplaats te worden van een enorme opeenstapeling van betekenissen en ervaringen, die de taal vervolgens in de tijd kan bewaren en door kan geven aan volgende generaties.’²⁹²

De vorming van iets als een ‘generationele identiteit’ gaat dus altijd gepaard met de constructie van een ‘objectieve herinnering’ uit het geheel aan subjectieve (autobiografische) herinneringen in het tekensysteem van de taal. Dit impliceert dat dit generationeel herinneren altijd een narratieve handeling is. Hiermee zijn we terug bij het werk van Paul Ricoeur. Het verhaal neemt een centrale plaats in in Ricoeurs filosofie.

²⁹⁰ Schuman en Rodgers, ‘Cohorts, Chronology, and Collective Memory’, 250.

²⁹¹ Berger en Luckmann, *The social construction of reality*, 49-61.

²⁹² *Ibidem*, 52.

Hoewel Ricoeur zich in *Time and Narrative* voornamelijk richt op het historische en het fictieve verhaal, beperkt zijn theorie zich hier niet toe. Ook individuen en abstractere entiteiten (bijvoorbeeld naties) kunnen door het vertellen van hun 'levensverhaal' structuur aanbrengen in losstaande feiten, ervaringen en gebeurtenissen. Ricoeur spreekt in deze gevallen zelfs van een 'narratieve identiteit'.²⁹³ Het verhaal is dus niet slechts een wijze om een reeds bestaande identiteit te uiten, maar in de vorming van het verhaal zelf wordt de identiteit geconstrueerd.

Hoe vindt nu de vorming van een (generationeel) verhaal plaats? Ricoeur heeft hiervoor een driestappenplan, waarvan hij de drie fases in verwijzing naar Aristoteles *mimesis*₁, *mimesis*₂, en *mimesis*₃ noemt. De drievoudige *mimesis* staat in verhouding tot respectievelijk de prefiguratie, de configuratie en de refiguratie van het verhaal. 'We are therefore following the destiny of a prefigured time that becomes a refigured time through the mediation of a configured time.'²⁹⁴

*Mimesis*₁ behelst de narratieve prefiguratie van het leven. Volgens Ricoeur heeft het menselijk handelen zelf al een narratief karakter. Drie punten wijst hij aan die de vorming van een verhaal mogelijk maken. In de eerste plaats is dat het gegeven dat handelen plaatsvindt in een situatie waarin de actor zich bewust is van de bestaande betekenisstructuren. Handelen gaat gepaard met doelen en motieven. Het vindt plaats in de verwachting van bepaalde reacties van anderen of in de verwachting van een bepaald resultaat. Het 'wie', 'wat', 'waar' en 'hoe' ligt reeds in de handeling besloten (en is dus niet slechts een narratieve reconstructie achteraf).²⁹⁵ Bovendien vinden de handelingen plaats in de culturele setting waar later ook het verhaal gevormd zal worden.

In de tweede plaats benadrukt Ricoeur dat het handelen zelf al een symbolische mediatie kent. 'If, in fact, human action can be narrated, it is because it is always already articulated by signs, rules, and norms.'²⁹⁶ Wanneer iemand zijn hand opsteekt kan dit al naar gelang de situatie geïnterpreteerd worden als een groet, het tot staan brengen van een taxi of het uitbrengen van een stem. In deze zin spreekt Ricoeur van handeling als 'quasi-text'.²⁹⁷ Het derde punt in de narratieve prefiguratie van het menselijk handelen is een temporele. Het handelen zelf kent een temporele prefiguratie die bijvoorbeeld duidelijk wordt in de wijze waarop men over handelingen praat.

²⁹³ Ricoeur, 'Narrative Identity', 'Reflections on a New Ethos for Europe' en *Oneself as another*, 113-168.

²⁹⁴ Ricoeur, *Time and narrative I*, 54.

²⁹⁵ *Ibidem*, 55.

²⁹⁶ *Ibidem*, 57.

²⁹⁷ *Ibidem*, 58.

De belangrijkste fase is voor Ricoeur echter *mimesis*₂. Hier vindt de feitelijke compositie van het verhaal plaats. Deze compositie gebeurt altijd door middel van de vorming van een plot (mise en intrigue). Door verschillende ervaringen en gebeurtenissen in één coherent verhaal samen te smeden wordt er betekenis aan gegeven. *Mimesis*₂ vormt een mediatie tussen ‘the preunderstanding [...] and the postunderstanding of the order of action and its temporal features.’²⁹⁸

De mediërende functie wordt verzorgd door het plot, en wel op drie niveaus. In de eerste plaats medieert het tussen individuele ervaringen en gebeurtenissen en een verhaal als geheel.²⁹⁹ In de tweede plaats brengt de ‘mise en intrigue’ een groot aantal heterogene actoren, doelen, betekenissen, interacties, omstandigheden en onverwachte resultaten samen. Ten derde ontstaat in de vorming van een verhaal één temporele dimensie met een begin en een einde. Doordat men in het begin het einde leest en in het einde het begin, krijgt ook de tijd een coherentie die medieert tussen chronologische en niet-chronologische tijd.

Het verhaal is echter geen statisch geheel. Ricoeur spreekt in dit verband van een ‘discordante concordantie’.³⁰⁰ De concordantie, de samenhang die we middels het plot uit de heterogene brij van ervaringen en gebeurtenissen destilleren (‘grasping together’), is constant onderhevig aan discordantie, tegenstrijdigheid. Het ‘verhaal van ons leven’ verloopt niet altijd volgens het plot dat wij er in aanbrengen. Het krijgt constant nieuwe wendingen en tegenslagen, waardoor er telkens nieuwe samenhang aangebracht moet worden. Deze dialectiek is voor Ricoeur de ‘discordante concordantie’.

*Mimesis*₃ tenslotte is de fase waarin het verhaal pas werkelijk betekenis krijgt. Het is de refiguratieve fase waarin de wereld van de tekst en de wereld van de lezer (of luisteraar) elkaar kruisen. Het verhaal vindt hier zijn weg terug in het leven middels de narratieve identiteit. Er is sprake van een ‘refiguring of the world of action under the sign of the plot.’³⁰¹ Kortom, men leeft het eigen levensverhaal, of wat voor ons van belang is: hier begint men de generatie te leven. Het is de totstandkoming van een gezamenlijk tijdsperspectief in *mimesis*₃ waarin de generatie geconcretiseerd wordt.³⁰² Ricoeur spreekt hier in navolging van Gadamer over een ‘horizonversmelting’ tussen de wereld van de tekst en de wereld van de lezer. Vanzelfsprekend is het ‘eindpunt’ *Mimesis*₃ automatisch een nieuw begin vanwege de discordante concordantie.

²⁹⁸ *Ibidem*, 65.

²⁹⁹ Vgl. Schütz.

³⁰⁰ Ricoeur, *Time and narrative I*, 42-45.

³⁰¹ *Ibidem*, 77. Zie ook Van den Akker, ‘Het verwachte einde’.

³⁰² Wellicht dat het de plot in dit generationele verhaal is waaruit Mannheim zijn entelechiebegrip afleidt.

5.7 Generationeel herinneren

Hoe zou Ricoeurs theorie nu in concreto plaats kunnen vinden? Laten we voor de eenvoud beginnen met het gesproken woord. Herinneren met generatiegenoten in de ‘face-to-face situation’ is altijd intersubjectief, en daardoor communicatief herinneren. Het medium is het gesprek. Enkele generatiegenoten die een bepaalde historische ervaring delen dienen in een bepaalde setting bij elkaar zijn. Te denken valt aan verjaardagen, bruiloften, herdenkingsplechtigheden, maar ook volstrekt toevallige informele situaties. De setting zelf hoeft niet per se aanleiding te zijn om over een verleden ervaring te praten, ook toevallige wendingen van een voorgaand gesprek kunnen het onderwerp hier op brengen.

Wanneer een persoon begint te vertellen over een historische ervaring construeert hij een plot dat in het gesprek zelf een constante bijstelling en aanpassing ondergaat. Generatiegenoten onderbreken of ondersteunen het verhaal al naar gelang het verhaal strookt met de eigen herinnering.³⁰³ Het plot ondergaat bijstellingen, wendingen en toevoegingen en wat resulteert is een collectief verhaal waar elk van de communicerende generatiegenoten zich in kan herkennen. Wanneer in een volgende situatie gerefereerd wordt aan de gedeelde ervaring, wordt niet langer gerefereerd aan de ervaring zelf (die is, zoals we met Schütz hebben gezien immer individueel en niet intersubjectief overdraagbaar), maar wordt er gerefereerd aan het collectieve verhaal. Mijn these is dat men pas met de vorming van een generationeel verhaal werkelijk kan spreken van een generatie. Hier is een collectief geobjectiveerd generationeel referentiekader geformuleerd waar individuele herinneringen en ervaringen zonder al te veel moeite in geplaatst kunnen worden.

Omdat een generationeel verhaal altijd een retrospectief verhaal is (anders zou het immers fictie zijn en geen referentie kunnen dragen aan gedeelde ervaringen) spreken we van een generatie als herinneringseenheid. Diegenen worden dan tot een generatie gerekend die zich kunnen herkennen in het geobjectiveerde generationele verhaal. De gebeurtenissen aan het Vlaamse front op Kerst 1914, waar Britse en Duitse frontsoldaten elkaar in niemandsland troffen voor het uitwisselen van kerstgeschenken of het spelen van een voetbalwedstrijd hebben op het moment dat de gebeurtenis zich voltrekt een volstrekt andere betekenis dan die men er in retrospectie aan zou kunnen toekennen. Het is goed mogelijk dat de gebeurtenis op het moment zelf door participanten of krantenlezers wordt geïnterpreteerd in een kader van Christelijke of socialistische verbroedering tussen volken. In de herinnering

³⁰³ Middleton en Edwards, ‘Conversational remembering’.

daarentegen zou, in elk geval voor diegenen voor wie de frontervaring een formatieve ervaring was, de gebeurtenis een ijkpunt kunnen worden van generationele identiteit door de centrale plaats die het in zou kunnen nemen in het generationele verhaal.

Naast het gesproken woord kunnen ook andere narratio's bijdragen aan de vorming van een generationele identiteit.³⁰⁴ Denk aan het werk van de Tsjechische schrijver Milan Kundera (geb. 1929) dat doordrenkt is met het trauma van de mislukte Praagse Lente van 1968. Het lezen van zijn werk kan voor generatiegenoten een veel fundamenteelere horizonversmelting opleveren dan voor niet-generatiegenoten vanwege de terugkoppeling naar de eigen ervaring. In *Het boek van de lach en de vergetelheid* beschrijft hij bijvoorbeeld hoe zijn generatie na de mislukte Lente gedwongen werd een proletarisch beroep uit te oefenen.³⁰⁵ Een punt van herkenning voor generatiegenoten, en een punt van onderscheid met niet-generatiegenoten die ten tijde van de gebeurtenis in een andere levensfase verkeerden en andersoortige ervaringen moesten ondergaan. Ironisch genoeg was Kundera's generatie juist de generatie die zich na de Tweede Wereldoorlog bevlogen inzette voor de idealen van het communisme. De Praagse Lente zorgde dan ook voor een ingrijpende discordantie, waar het schrijven voor Kundera een poging is om de concordantie te herstellen.

Ook andere narratio's kunnen bijdragen in de totstandkoming van een generationeel verhaal.³⁰⁶ De film is een goed voorbeeld. Hoewel films zelf ook onderdeel kunnen zijn van de (prenarratieve) generationele ervaring, is voor ons nu het soort film van belang waarin de generationele ervaring een rol speelt. De film *Forrest Gump* (1994) is hier een aardig voorbeeld van.³⁰⁷ De film volgt het levensverhaal van *Forrest Gump* (gespeeld door Tom Hanks) van zijn jeugd in de Amerikaanse staat Alabama eind jaren vijftig tot zijn volwassenheid in de jaren zeventig.

Door omstandigheden is Gump aanwezig bij zo ongeveer alle belangrijke (formatieve) gebeurtenissen voor zijn generatie. Hij ontmoet Elvis, speelt American football onder de legendarische coach Paul Bryant, is aanwezig bij de toelating van de eerste gekleurde studenten aan de University of Alabama, vecht in Vietnam, komt terecht in de vredesdemonstraties, speelt tafeltennis tegen communistisch China, belegt in computers en

³⁰⁴ Berger en Luckmann over het geschreven woord als een 'sign system of the second degree', *The social construction of reality*, 52.

³⁰⁵ Kundera, *Het boek van de lach en de vergetelheid*.

³⁰⁶ Zie over de rol van nieuwstijdschriften in de totstandkoming van een generationeel verhaal: Kitch, 'Generational identity and memory in American newsmagazines'.

³⁰⁷ De film is overigens gebaseerd op het gelijknamige boek van Winston Groom. Groom, *Forrest Gump*.

ziet zijn vriendin overlijden aan de nog onbekende ziekte AIDS.³⁰⁸ Het is het verhaal van een generatie in een notendop. Het mooie aan het verhaal is dat Gump te ‘simpel’ in zijn hoofd is om de importantie van de gebeurtenissen te begrijpen. De kijker begrijpt het des te beter.

We zien de dialectiek van het herschrijven van de generationele herinnering mooi in de film *Forrest Gump*. Enerzijds is de film het product van een generationele herinnering, terwijl het anderzijds zelf herinnering genereert. Dit is de dialectiek van het constante herschrijven van het (generationele) verhaal. Elke mimesis₃ vormt immers weer een mimesis₁ waarop de drievoudige mimesis weer van voor af aan begint.

Een aantal zaken moet nu duidelijk zijn. In de eerste plaats dat een generatie pas de facto ontstaat op het moment dat er een collectief referentiekader gevormd is dat bestaat uit een generationeel verhaal dat individuele ervaringen synchroniseert. Pas dan ontstaat een (narratieve) generationele identiteit, omdat nu, in een retrospectieve reconstructie de ervaringen in een samenhangend verband worden geplaatst waaruit een generationele identiteit is af te leiden. De ‘formatieve’ ervaringen zijn van fundamenteel belang, omdat dit de eerste ervaringen zijn waar een coherent generationeel verhaal van gevormd wordt. De generationele identiteit is niet, zoals Mannheim beweert, een constante factor in de verdere levensloop, maar is aan constante herinterpretatie en herschrijving onderhevig. Nieuwe ervaringen kunnen het verhaal bevestigen of in een compleet ander daglicht stellen. Dit is de dialectiek van de discordante concordantie die we belicht hebben met het voorbeeld van Kundera.

In de tweede plaats moet duidelijk zijn dat een generationeel verhaal een collectieve herinnering is. Het is wat Ricoeur noemt een ‘second order story’, die in het midden staat van een groot aantal individuele ‘first order stories’.³⁰⁹ Over de herinnering aan een bepaalde gebeurtenis wordt slechts zelden door afzonderlijke betrokkenen op een zelfde wijze verteld. Toch kunnen individuele herinneringen, wanneer we Halbwachs voor de geest halen, niet zonder een collectief kader en zijn collectieve herinneringen opgebouwd uit individuele herinneringen. Het verhaal van de tweede rang is het collectieve verhaal dat achter de veelvoud van individuele verhalen ligt. Op deze wijze verwijst het generationele verhaal als diachroon verhaal van de tweede rang naar herinneringen die in een groot aantal individuele levensverhalen synchroon voor komen.

³⁰⁸ In Groom’s boek wordt Gump ook nog astronaut.

³⁰⁹ Ricoeur, ‘Reflections on a New Ethos for Europe’, 6. Deze noties dienen niet verward te worden met ‘first-’ en ‘second order entities’.

Het herinneringsproces is een communicatieve bezigheid waarbij herinneringen aan ervaringen gesynchroniseerd worden in een collectief verhaal met één tijdsperspectief. Omdat (zowel volgens Schütz als Ricoeur) een werkelijk inleven in de subjectieve ervaringen van de ander per definitie onmogelijk is, wordt het verhaal de mediatie waarlangs de subjectieve historische ervaring in geobjectiveerde vorm intersubjectief overdraagbaar wordt. ‘Het is een kwestie van het delen van herinneringen op narratief niveau, waar zij voor bevassing worden gepresenteerd. Een nieuw ethos wordt geboren uit het begrijpen van de complexe ineenstrengeling van nieuwe verhalen die de kruispunten tussen herinneringen structureren en vormen.’³¹⁰ Dit ethos is in ons geval een generationeel ethos. Het kenmerkende van een generatie is volgens Schütz dan ook niet dat individuen feitelijk dezelfde ervaringen hebben ondergaan, maar dat men op basis van de veronderstelde vergelijkbaarheid van de individuele ervaringen eenzelfde toekomsthorizon deelt.³¹¹ Deze assumptie vloeit voort uit generationele verhalen.

5.8 Generationeel geheugen

Tot zover de discursieve totstandkoming van een aan constante herinterpretatie onderhevig generationeel verhaal. Op dit punt is het vruchtbaar een onderscheid te maken tussen ‘herinnering’ en ‘geheugen’. De Duitse literatuurwetenschapper Aleida Assmann (1947) maakt het onderscheid tussen ‘Erinnerung’ (herinnering) en ‘Gedächtnis’ (geheugen) in *Erinnerungsräume*.³¹²

Het onderscheid tussen herinnering en geheugen is op twee punten te maken. Afgaande op de woorden ‘Erinnerung’ en ‘Gedächtnis’ zelf wordt ‘Erinnerung’ geassocieerd met persoonlijke *ervaringen*, terwijl ‘Gedächtnis’ geassocieerd wordt met datgene wat gebeurd is. Kortom, herinnering is gekoppeld aan de subjectieve ervaring, terwijl geheugen gekoppeld is aan geobjectiveerde gebeurtenissen, en dus niet in het domein van de ervaring, maar van *kennis* berust. Assmann citeert Friedrich-Georg Jünger (1898-1977) die schrijft: De inhoud van het geheugen ‘kann ich mir beibringen, wie sie mir beigebracht werden können.

³¹⁰ *Ibidem*, 7.

³¹¹ Schütz en Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt 2*, 159.

³¹² Assmann, *Erinnerungsräume*, 29. Zie ook: Grever, ‘Visualisering en collectieve herinnering’, 211.

Erinnerungen aber kann ich mir weder beibringen, noch können sie mir beigebracht werden.³¹³

Een tweede onderscheid is dat de herinnering *temporeel* en het geheugen ruimtelijk van karakter is. Herinneren is een retrospectieve bezigheid die immer uit gaat van het heden. ‘Der Akt des Erinnerns geschieht in der Zeit, die aktiv an dem Prozeß mitwirkt.’³¹⁴ Het geheugen daarentegen karakteriseert Assmann met de metafoor ‘ruimte’.³¹⁵ Kennis van het verleden wordt kunstmatig in stand gehouden in geheugenruimtes. Niet alleen plaatsen als musea en monumenten verschaffen ons toegang tot het verleden, maar ook ‘ruimtes’ als (canonieke) teksten en beelden kunnen deze functie vervullen. Waar de (narratieve) herinnering noopt tot een constante refiguratie van de tijd, vindt in deze geheugenplaatsen juist een stolling van de tijd plaats.³¹⁶ De betekenisgeving, het ‘lezen’ van geheugenplaatsen door het publiek blijft echter een kwestie van herinterpretatie.

Hier zijn we terug bij de ‘lieux de mémoire’ van Pierre Nora.³¹⁷ We hebben reeds gezien dat Nora ‘generaties’ zelf als ‘lieux de mémoire’ ziet, de meest abstracte om precies te zijn.³¹⁸ Nu kunnen we stellen dat generationele herinnering zelf ook werkt met lieux de mémoire. Sterker nog: ‘generations are powerfully, perhaps even primarily, fabricators of *lieux de mémoire*.’³¹⁹

Generaties zijn bewaarplaatsen van het generationele geheugen in de breedste zin van het woord, die een nostalgisch verlangen en een gevoel van herkenning produceren. Zij worden continu gevoed met verhalen, documenten, getuigenissen en foto’s. Nora noemt als voorbeelden voor politieke generaties bijeenkomsten, kranten, demonstraties, congressen, organisaties en collectieve symbolen. Voor intellectuele generaties moet men denken aan uitgeverijen, colloquia, boekwinkels, privé-scholen, salons en cafés. Een aardig voorbeeld van een generationeel lieu de mémoire is uit dit onderzoek gebleken. De verheerlijking van popmuziek door Hans Righart in *De eindeloze jaren zestig* gaat verder dan zuiver academische belangstelling. Het is overduidelijk dat popmuziek voor Righarts generatie één van de

³¹³ Friedrich Georg Jünger, *Gedächtnis und Erinnerung* (Frankfurt a/M 1957), 48; geciteerd uit: Assmann, *Erinnerungsräume*, 29. Dit citaat staat in de lijn van de onoverdraagbaarheid van subjectieve ervaringen die we reeds besproken hebben.

³¹⁴ *Ibidem*, 29, 30; vgl. Ricoeurs discordante concordantie.

³¹⁵ Vgl. ook Halbwachs, *Collectief geheugen*, hoofdstuk 4: Het collectief geheugen en de ruimte: 57-68.

³¹⁶ Grever, ‘Volendams meisje’, 212.

³¹⁷ Zie pagina 81, 82.

³¹⁸ Nora, ‘Between memory and history’, 14.

³¹⁹ Nora, ‘Generations’, 526.

bindende schakels is in de collectieve herinnering, kortom: een generationeel lieu de mémoire.³²⁰

Nora benadrukt dat een lieu de mémoire nooit kan bestaan uit individuele herinneringen of emoties. Zoals we hebben gezien groeit generationele herinnering uit sociale interacties. We spreken niet voor niets van een ‘objectivering’ van de generationele herinnering. Beter zou het eigenlijk zijn te spreken van een objectivering van subjectieve, individuele herinneringen in een anoniem-collectief geobjectiveerd generationeel referentiekader. In die zin hebben we hier te maken met een dubbele objectivering (of mimesis). Een eerste is de objectivering van de ervaring in een tekensysteem (de taal), waarbij in de intersubjectieve relatie gerefereerd wordt aan de subjectieve ervaring van de historische actor. Een tweede objectivering is die van de taal in anonieme ‘bewaarplaatsen’ als Hotel de Wereld, Woodstock of het Lieverdje. In deze tweede objectivering is de ervaring losgesneden van de symbolische vorm en refereert de ‘bewaarplaats’ alleen nog naar hetgeen feitelijk gebeurd is.

De generationele lieux de mémoire zijn symbolische representaties van gelijktijdige historische ervaringen van leeftijdsgenoten. Als zodanig zijn zij transgenerationeel overdraagbaar. ‘Lieux de mémoire’ en specifieke iconen zijn door hun objectivering niet noodzakelijk afhankelijk van de subjectieve ervaring om begrepen te worden.

Voor niet-generatiegenoten zal het begrijpen van deze bewaarplaatsen en iconen uitleg vergen (in tegenstelling tot generatiegenoten die het onmiddellijk zullen begrijpen vanwege de terugkoppeling naar de subjectieve ervaring), en zal het begrijpen niet verder kunnen reiken dan wat in het algemeen onder de noemer ‘historisch bewustzijn’ wordt geschaard, maar desalniettemin kan dit plaatsvinden door middel van geobjectiveerde geheugenplaatsen.³²¹ We spreken nu van herinnering op maatschappelijk niveau. De iconen en lieux de mémoire van eerdere generaties worden ons aangereikt langs veel verschillende kanalen. Van academisch werk (Righart!) tot de meest banale media.

³²⁰ Lieux de mémoire hoeven niet per definitie fysieke geheugenplaatsen te zijn, ook mentale ankerplaatsen als deze kunnen onder deze noemer geschaard worden. Het gaat er om dat het een gemeenplaats betreft.

³²¹ Halbwachs maakt bijvoorbeeld melding van tijdschriften. Voor Halbwachs zijn bepaalde ‘gezinstijdschriften’ bewaarplaatsen van herinnering in die zin dat ‘Als ik ze doorblader, heb ik de indruk mijn oude vader en moeder terug te zien, met hun typische manieren, houdingen, gezegden en kleren. Het is dan alsof ik ze weer kan horen praten en hun oude zinswendingen komen dan weer in mij op.’ (Halbwachs, *Collectief geheugen*, 22). Ook voor Righart zijn tijdschriften lieux de mémoire.

5.9 Transgenerationaliteit

Ook transgenerationele herinnering verloopt langs twee lijnen. In het historisch bewustzijn wordt wel onderscheid gemaakt tussen ‘kognitivem Geschichtswissen’ enerzijds en ‘emotionalen Vorstellungen über die Vergangenheit’ anderzijds.³²² Wanneer we kijken naar het recente verleden, het verleden waar nog getuigen (‘Zeitzeugen’³²³) van in leven zijn, dan wordt bij latere generaties inzicht in het verleden verschaft door enerzijds de subjectieve getuigenissen van de Zeitzeugen en anderzijds door objectieve (feiten-)kennis die door verschillende lieux de mémoire doorgegeven wordt.³²⁴

Doorgaans ondersteunen beide kennisvormen elkaar. Herdenkingen van de Holocaust worden ‘verlevendigd’ met getuigenissen van overlevenden. Anderzijds is het voor Holocaustoverlevenden onmogelijk hun verhaal te vertellen aan een jongere generatie zonder terug te vallen op reeds geconstrueerde anonieme gemeenplaatsen als ‘de SS-er’ of ‘het concentratiekamp’. Doordat de individuele ervaring lang niet altijd aansluit bij deze gemeenplaatsen kan dit tot interpretatieproblemen leiden. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer een Concentratiekampoverlevende vertelt over zijn tijd in ‘het kamp’. De toehoorders zullen zich hem in een Vernichtungslager voorstellen, terwijl generatiegenoten uit de werkzaamheden van de overledene zullen afleiden dat hij de oorlog in een Arbeitserziehungslager heeft doorgebracht.

In de relatie tot andere generaties wordt de waarde van een generatie als herinneringseenheid pas werkelijk duidelijk. Ter illustratie zullen we een voorbeeld nemen uit Sam Wineburgs *Historical thinking and other unnatural acts*.³²⁵ In een onderzoek naar hoe historische conceptualisering in het dagelijks leven plaatsvindt onderzocht Wineburg vijftien adolescenten en hun ouders. De jongeren werden op school gevolgd en er werden familie-interviews afgenomen.

Illustratief is het voorbeeld dat Wineburg geeft van de Delaney familie. Vader en moeder zijn midden-veertig (in 2001) en zaten nog op de ‘high school’ in de laatste jaren van de Vietnamoorlog. Desalniettemin beschouwden de Delaneys ‘the Vietnam experience not as a distant event that brushed against their lives, but as a core moment that continues to shape

³²² Welzer, Moller en Tschuggnall, *Opa war kein Nazi*, 9.

³²³ Wegens de onvertaalbaarheid zal ik van hier af aan het woord ‘Zeitzeugen’ overnemen.

³²⁴ Ik bespreek hier nog niet de geschreven geschiedenis, maar de constructie van een beeld van het verleden zoals dat zich in het dagelijks leven vormt.

³²⁵ Sam Wineburg, *Historical thinking and other unnatural acts*.

their present.³²⁶ Bij de confrontatie met de foto van Kim Phuc raakt de moeder emotioneel en reageert de vader in de tegenwoordige tijd: ‘What are we accomplishing, why are we doing this?’.³²⁷ De zestienjarige zoon John herkent echter niets in de foto.

De foto van de rennende Phan Thi Kim Phuc die wegvlocht na een napalm-bombardement op haar dorp in 1972. Fotograaf Huynh Cong Ut werd voor deze foto beloond met de Pulitzer Prize.

Bij doorvragen naar het geschiedbeeld van de zoon komt Wineburg tot de conclusie dat wat John wel weet van de Vietnamoorlog vooral gekleurd is door films die hij heeft gezien. Met name *Forrest Gump* blijkt de beeldvorming van de jongen in sterke mate bepaald te hebben. Wineburg komt dan ook tot de conclusie dat in dit geval de videocassette de lieu de mémoire is.³²⁸ De familie Delaney is inderdaad geen ‘milieu de mémoire’, maar is afhankelijk van de mediatie van de film. ‘We talk about Vietnam and I guess the family, *Forrest Gump* always brings up something along those lines.’³²⁹

Het interessante aan Wineburgs onderzoek is dat hij niet alleen laat zien wat wel wordt bewaard in de transgenerationale overgang van ‘lived memory to learned memory’, maar juist ook wat ‘vergeten’ wordt.³³⁰ Het vergeten is een directe consequentie van het simpele feit dat kinderen niet delen in de generationele herinnering van de ouders. Waar ouders door de terugkoppeling naar de subjectieve historische ervaring inzicht hebben in de complexiteit en

³²⁶ *Ibidem*, 236.

³²⁷ *Ibidem*, 236.

³²⁸ *Ibidem*, 241.

³²⁹ *Ibidem*, 240.

³³⁰ *Ibidem*, 243.

paradoxaliteit van het handelen van verschillende historische actoren, zijn de kinderen afhankelijk van anonieme (ideaaltypische) typeringen van de personages van het geschiedverhaal.

Deze afhankelijkheid van het statische, maar coherente, geschiedverhaal kan tot foutieve interpretaties leiden. Wineburg legde de participanten aan zijn onderzoek een foto voor van een steunbetuigingsdemonstratie van bouwvakkers aan president Nixon voor het New Yorkse stadhuis in 1970. De foto – waarop een zee van Amerikaanse vlaggen te zien is – werd door de ouders – correct – uitgelegd als een uiting van patriottisme. Bij de kinderen ontbrak dit beeld echter in hun conceptie van de Vietnamoorlog. Het werd dan ook geïnterpreteerd in termen van een reeds bestaand historisch beeld van de oorlog. Zodoende legde zestig procent de foto uit als een demonstratie *tegen* de oorlog.³³¹ Patriottische bouwvakkers werden geïnterpreteerd in het ideaaltype (of de lieu de mémoire) ‘hippie’.

De toename van de anonimiteit in historische typeringen is het kenmerk van de transitie van de levende herinnering naar de geschiedenis.³³² Een voorbeeld. Voor de huidige generatie studenten staat Winston Churchill bekend als de Prime Minister die Groot-Brittannië de Tweede Wereldoorlog doorgesleept heeft. De oorlogsgeneratie zal ditzelfde ideaaltype hanteren maar kan het inkleuren en verlevendigen met anekdotes, citaten en andere herinneringen. Hún grootouders, die behoorden tot de generatie van Churchill zelf, hebben mogelijk het meest volledige beeld. Zij zouden Churchill gekend kunnen hebben als held van de Boerenoorlog, als First Lord of the Admiralty tijdens de Eerste Wereldoorlog en tot slot als Prime Minister tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zij zullen Churchill minder snel reduceren tot één anoniem ideaaltype dan latere generaties. Dit is het proces van epische concentratie dat ten grondslag ligt aan canonvorming.

5.10 Conclusie

Wanneer de laatste Zeitzeugen overlijden en tot de Vorwelt gaan behoren gaat de levende herinnering over in de anonimiteit van de geschiedenis en is nog slechts een historische reconstructie mogelijk van de vergane ervaringen. Geschiedenis is dan niet slechts een mogelijkheid, maar vooral ook een noodzaak. ‘De behoefte om de geschiedenis van een periode, maatschappij of personage te schrijven, doet zich slechts voelen als die objecten al

³³¹ *Ibidem*, 247.

³³² Ricoeur, *Memory, history, forgetting*, 395.

zo ver in het verleden liggen, dat de levende getuigen schaars zijn geworden.³³³ Hier ontstaat de noodzaak de herinnering neer te schrijven in een samenhangend verhaal vanuit de noodzaak de kloof met het verleden te overbruggen.

De vraag ‘waar de scheidslijn ligt tussen dat wat *uitsluitend* tot generationeel geheugen en dat wat *uitsluitend* tot historisch geheugen behoort, of, als u wilt, tot geheugen en geschiedenis behoort’³³⁴, hebben wij aan de hand van Schütz en Ricoeur gepoogd te beantwoorden met de notie van anonimiteit. Waar historische actoren hun gezicht verliezen en slechts nog een ideaaltypische functie vervullen verdwijnt de historische ervaring naar de achtergrond. De herinnering aan de historische ervaring kan dan nog slechts in leven gehouden worden door haar op kunstmatige wijze in stand te houden.

Het Berlijnse Holocaust Mahnmal is hier een treffend voorbeeld van. Het aantal Zeitzeugen dat door een intersubjectief moment een directe opening kan bieden naar een historiografisch onbeschrijfbaar historische ervaring neemt zienderogen af. Om de ervaring niet verloren te laten gaan in de poel van objectieve, anonieme kennis wordt gekozen om de ervaring zelf te representeren door een esthetische ervaring van het Holocaust Mahnmal. De architect wilde ‘mensen het gevoel bezorgen in het heden te zijn en een ervaring te hebben die zij nooit tevoren gehad hebben’, zonder hier contextuele informatie aan toe te voegen: ‘De wereld wordt overspoeld met informatie en hier is een plaats zonder informatie’.³³⁵

Toch is er nog een tussenweg tussen herinnering en geschiedenis mogelijk: ‘oral history’. Het interviewen van Zeitzeugen opent voor de historicus de mogelijkheid direct inzicht te krijgen in de historische ervaring. Het probleem met oral history is dat de historicus slechts toegang krijgt tot het eindproduct van een lange reeks discordante concordanties. In het verhaal dat de Zeitzeuge aan het eind van zijn leven produceert staan alle ervaringen reeds in het licht van latere ervaringen. Het generationele verhaal is al duizendmaal opnieuw geschreven voordat het het oor van de historicus bereikt. Sterker nog: het interviewproces maakt zelf deel uit van de vorming van dit verhaal en de totstandkoming van een generationele identiteit.³³⁶

³³³ Halbwachs, *Collectief geheugen*, 29.

³³⁴ Nora, ‘Generations’, 530.

³³⁵ Hawley, en Tenberg. ‘Interview with Holocaust Monument architect Peter Eisenman’.

³³⁶ Hareven, ‘The search for generational memory’, 141.

6. Slotbeschouwing

In deze master thesis Maatschappijgeschiedenis heb ik getracht meer inzicht te krijgen in het begrip ‘generatie’ en met name in de waarde van dit begrip voor de geschiedwetenschappen. De centrale onderzoeksvraag bestond in feite uit twee delen: *‘Op welke wijze zijn diachrone en synchrone analyse-aspecten in het generatieconcept verdisconteerd en hoe werkt dit door in de westerse geschiedschrijving?’*

Bij het opstellen van zijn ‘formalsoziologische’ generatietheorie heeft Karl Mannheim zich vooral gericht op de principes die aan de vorming van een generatie als culturele en politieke actor ten grondslag liggen.³³⁷ In de positivistische en de historicistische generatietheorieën was deze kwestie onderbelicht gebleven. Mannheim heeft de opmerkingen van Ditley over het opgroeien onder gelijke omstandigheden van generatiegenoten uitgewerkt tot zijn theorie van de formatieve periode.

Het eerste deel van de onderzoeksvraag, *‘Op welke wijze zijn diachrone en synchrone analyse-aspecten in het generatieconcept verdisconteerd?’*, kunnen we relatief eenvoudig beantwoorden. In zijn nog immer toonaangevende essay ‘Das Problem der Generationen’ biedt Mannheim voor de synchrone analyse van een generatie een uitstekend theoretisch kader. De synchrone analyse gaat primair uit van de maatschappelijke omstandigheden in de formatieve periode. De historische positie waar een generatie zich in ‘geworpen’ ziet is de generatiepositie. Wanneer de formatieve ervaringen voldoende intens zijn kan zich een generatiesamenhang, een op de gemeenschappelijke ervaring berustende lotsverbondenheid, ontwikkelen. Wanneer men zich bewust wordt van deze lotsverbondenheid spreekt Mannheim van een generatie ‘für sich’, die zich kan uiten in zeer concrete generatie-eenheden. Uit de analyse van Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters in hoofdstuk 4 is gebleken dat Ribberink organisatie MVM duidelijk als een generatie-eenheid interpreteert.

Daar dit model zich uitsluitend richt op de *totstandkoming* van een generatie als concrete handelingseenheid in de formatieve periode, blijft de diachrone ontwikkeling daarna onderbelicht. De enige opmerking die Mannheim maakt met betrekking tot de generatie in de verdere levensloop is dat wanneer een generatie zich eenmaal gevormd heeft, zij zal handelen en zal blijven handelen vanuit het gemeenschappelijk wereldbeeld dat zich uit de generatiesamenhang ontwikkeld heeft (de zogenaamde entelechie). Het is het entelechiebegrip

³³⁷ Mannheim, ‘Problem der Generationen’, 565.

dat het mogelijk maakt handelen op latere momenten terug te herleiden op en te verklaren uit de formatieve ervaring.

Hiermee komen we op een beantwoording van het tweede deel van de vraagstelling. Zowel Righart als Ribberink willen het generatiemodel gebruiken om bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen te verklaren. Ondanks hun pogingen Mannheims generatieconcept trouw te blijven, komen beide auteurs tot het inzicht dat generaties niet constant blijven in de loop van de tijd. Met name Ribberink toont aan dat naarmate de historische omstandigheden veranderen ook de entelechie van een generatie verandert. De generatie die op basis van haar formatieve periode als de ‘stille generatie’ getypeerd was, werd op middelbare leeftijd – dus in strijd met de formatieve ervaringen (!) – bijzonder mondig en strijdlustig.

Deze constatering roept de vraag op of generaties überhaupt wel als handelingseenheden gezien kunnen worden. Kan een historicus zondermeer handelingen uit een diachrone generatie-analyse terugkoppelen aan en verklaren uit een synchrone analyse van de formatieve periode? Righart en Ribberink menen van wel en halen de socioloog Inglehart aan om dit hard te maken. Beide historici blijken deze theorie nogal oppervlakkig gebruikt te hebben. Inglehart betoogt namelijk slechts dat waardeoriëntaties van generaties in latere perioden terug zijn te herleiden op de formatieve periode.³³⁸ Maar het hebben van waardeoriëntaties impliceert nog geen overeenkomstig handelen.

We hebben gezien dat een generatie in het geschiedverhaal niet kan optreden als een quasipersonage. Laat staan dat het een eersterangsentiteit is. Wat wel kan optreden als quasipersonage is de *generatie-eenheid*. Dit quasipersonage is dan niet zozeer een uiting van generationaliteit, maar vloeit voort uit mentaal-culturele, intellectuele en ideologische denkbeelden. Zo hebben de MVM-vrouwen eerder gehandeld vanuit een feministische overtuiging in de context van de jaren zestig, dan vanuit een entelechie.

In een antwoord op deze problematiek heb ik voorgesteld de generatie niet langer als een *handelingseenheid*, maar als een *herinneringseenheid* te beschouwen. Dit is de centrale these van deze master thesis. De benadering van een generatie als herinneringseenheid biedt een alternatieve invalshoek waarbij diachronie en synchronie op geheel andere wijze benaderd worden, maar des te meer in balans zijn. In de fenomenologische benadering die we aan Schütz hebben ontleend wordt op de synchrone as de directe ervaring geplaatst, de ongerefecteerde ervaring, waarvan de generationele ervaring uiteindelijk terug te voeren is op

³³⁸ Zie Becker, *Generaties en hun kansen*, 130, 131.

de gelijktijdigheid van bewustzijnsstromen. Op de diachrone as staat in retrospectie de herinnering en in prospectie de verwachting.³³⁹

Met Koselleck hebben we gezien dat sinds de overgangperiode van circa 1750 tot 1850 ervaring en verwachting niet langer in elkaars verlengde stonden. Juist door de uit de versnelling van de geschiedenis voortgekomen discontinuïteitervaring kunnen sociale generaties zich ontwikkelen. Een generatiebesef ontstaat niet direct, zoals Mannheim beweert, op het moment dat jongeren tot het inzicht komen dat het tempo van maatschappelijke verandering zo hoog ligt dat sociaal-culturele aanpassing hieraan achterblijft en zij hierop reageren door een eigen entelechie te vormen.³⁴⁰ Nee, een generatiebesef ontstaat juist op het moment dat leeftijdsgenoten ontdekken dat er mensen zijn die niet in hun gedeelde ervaringen delen.

Uit het inzicht dat er mensen zijn die niet delen in de opgedane ervaring volgt het besef dat men tot een specifieke ervaringsgemeenschap behoort (die aldus in de herinnering manifest wordt). Naarmate het tempo van verandering hoger is, kan generationeel bewustzijn al redelijk snel optreden. Denk aan veranderingen in de mode of in muziekstijlen. Het fenomeen jeugdcultuur zelf valt niet vanuit generaties te verklaren. We hebben gezien dat Righart terug moet vallen op theorieën uit de psychoanalyse en de culturele antropologie om toch een verklaring aan te kunnen dragen voor de opkomst van het fenomeen.

Wanneer er sprake is van een zeker generatiebewustzijn, betekent dit niet dat zich hieruit een entelechie ontwikkelt die in de rest van de levensloop gelijk blijft. Om de diachrone lijn dynamisch te maken hebben wij gekeken naar Ricoeurs discordante concordantie. Ook hebben wij, meer dan Mannheim, de Ungleichzeitigkeit des Gleichzeitigen gethematiserd door te wijzen op de transitie van geheugen naar geschiedenis. Strikt generationele herinneringen zijn, om met de woorden van Koselleck te spreken niet direct overdraagbaar³⁴¹, en behoeven de bemiddeling van onder meer lieux de mémoire om ze inzichtelijk te maken voor latere generaties.

Veel ervaringen en herinneringen zijn niet specifiek generationeel. De Duitse bezetting van 1940 tot 1945 heeft alle leeftijdscategorieën getroffen. Ook de Arbeitseinsatz, de tewerkstelling in Nazi-Duitsland, trof mannen uit een breed scala aan leeftijdscategorieën, niet slechts jongeren in de formatieve periode. De Vietnamoorlog daarentegen heeft voor een

³³⁹ Hall, 'The time of history', 128.

³⁴⁰ Mannheim, 'Problem der Generationen', 551, 552.

³⁴¹ Koselleck, *Zeitschichten*, 107.

Amerikaanse generatie wel degelijk generationele connotaties, zoals we gezien hebben met het voorbeeld van de familie Delaney.

De karakterisering van de generatie als herinneringseenheid biedt niet alleen een beter alternatief wat diachronie en synchronie betreft, het weerstaat ook de kritiek die op het generatieconcept is geleverd ten aanzien van het arbitraire karakter van generatiegrenzen. Wanneer we de subjectieve ervaring en herinnering als uitgangspunt nemen, wordt duidelijk dat het inderdaad onmogelijk is om strakke generatiegrenzen te trekken. Wie tot een generatie behoort, wordt dan afhankelijk van wie zichzelf tot een generatie rekent. De noodzaak om strikte generationele grenzen te trekken tussen geboortejaartallen vervalst hiermee.³⁴² Ook Beckers onderscheid tussen algemene en partiële generaties is nu niet langer bruikbaar, omdat elke generatie in feite een partiële generatie is.³⁴³

Qua historische methodiek had Dilthey het wellicht toch bij het rechte eind. Ook om een generatie vanuit de herinnering te kunnen herkennen moet de historicus vanuit de gevolgen terug denken.³⁴⁴ De omgekeerde werkwijze, vanuit een 'Polarerlebnis' (een ingrijpende formatieve ervaring) een generatie afleiden, is voor een historicus op kwalitatieve gronden onmogelijk zonder in speculatie te vervallen. Bovendien stelt de subjectieve aanpak zelfreferenties centraal, waardoor de positivistische aanpak van iemand als Becker niet langer afdoende is.

Wanneer Righart en Ribberink de generaties niet als handelingseenheid, maar als herinneringseenheid hadden beschouwd, had hen dit een aantal problemen bespaard. Allereerst biedt de notie van de discordante concordantie een oplossing voor de problemen die beide auteurs ondervinden bij de diachrone toepassing van Mannheims concept. Ervaringen uit later jaren worden bijgeschreven in het generationele verhaal en kunnen bij voldoende intensiteit zelfs een bijstelling van het plot tot gevolg hebben, zonder dat er afgedaan wordt op de ervaringen uit de formatieve periode. Deze blijven immers de basis vormen van de narratieve identiteit.

Als wij het plot van het generationele verhaal gelijkstellen met Mannheims entelechie, geeft deze benadering het entelechiebegrip meer diachrone dynamiek. Wanneer onder invloed van een discordante concordantie de generationele ervaringsruimte wordt geherformuleerd, volgt hieruit automatisch een nieuwe toekomstverwachting. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de organisatie MVM. Met deze benadering is het toekomstig handelen van MVM niet langer in

³⁴² Een oproep voor een dergelijke benaderingswijze bij periodisering is te vinden in: Veit-Brause, 'Marking time'.

³⁴³ Vgl. ook Dilthey's generatieconcept.

³⁴⁴ Zie pagina 29.

strijd met haar formatieve periode, maar vloeit het voort uit een herformulering van de generationele verwachtingshorizon onder invloed van een discordant concordante culturele revolutie van de jaren zestig.

Wat *De eindeloze jaren zestig* betreft had deze denkwijze Righart de problematiek met de generatie die haar eigen formatieve ervaring voortbrengt kunnen besparen. Vanuit een Mannheimiaans denkkader zou popmuziek voor de protestgeneratie zowel een formatieve ervaring zijn als een uiting van generationaliteit. Een redenering die zichzelf tegenspreekt. Vanuit herinneringsperspectief bezien is de popmuziek van de jaren zestig niet zozeer een uiting van generationaliteit, maar een uiting van onvrede met het politiek bestel. Een uiting die niet op generationele, maar op ideologische en andere overwegingen herleid kan worden. Vergelijkbaar dus met de feministische ideologie van MVM. Wél is popmuziek een belangrijke lieu de mémoire voor de protestgeneratie. Als zodanig vormt zij wellicht één van de belangrijkste peilers van de identiteit van de protestgeneratie.

Wanneer Scott McKenzie in 1967 het lied *San Francisco* ten gehore brengt, met daarin de bekende tekst 'There's a whole generation with a new explanation', dan heeft dit lied zeker een formatieve functie in die zin dat het onderdeel wordt van het generationele verhaal van de protestgeneratie. Anderzijds moet men ook inzien dat dit nummer zelf al een articulatie is van een eerdere collectieve ervaring, te weten de zogenaamde 'Summer of Love' van 1967. Dit is de dynamiek van de generationele herinnering in het klein.

Righart heeft zich met *De eindeloze jaren zestig* in het grijze gebied tussen herinnering en geschiedenis begeven. Strikt genomen valt zijn werk op te vatten als een kritische verslaglegging van het collectief geheugen van een generatie. Het lijkt alsof Righart het generatieconcept vooral heeft gebruikt om bij zijn onderzoek enige academische distantie in te bouwen. Bovenal is *De eindeloze jaren zestig* zèlf een lieu de mémoire. Een bewaarplaats van het generationele geheugen én een plaats van transgenerationele overdracht van de historische ervaring van een fascinerend decennium.

De in deze master thesis geformuleerde benadering van een generatie als herinneringseenheid heeft een hoge actualiteitswaarde. Het tempo van maatschappelijke verandering lijkt tegenwoordig exponentieel toe te nemen. Dat dit zijn neerslag vindt in generaties lijkt in het kader van de hier behandelde theorie volkomen vanzelfsprekend.

In Kosellecks terminologie komen de ervaringsruime en verwachtingshorizon steeds verder uit elkaar te liggen. In enkele generaties treden aanzienlijke maatschappelijke veranderingen

op. Ook binnen een enkele levensloop ziet de mens de wereld om zich heen in hoog tempo veranderen. Met deze maatschappelijke veranderingen verandert ook de betekenisgeving en dus ook de blik op het verleden.

Juist in tijden van turbulente verandering als de onze is de noodzaak om greep op het verleden te krijgen hoog. Angst en onzekerheid vloeien voort uit de afbrokkeling van vertrouwde sociale kaders als familie, kerk en natie. Men weet immers niet wat er voor in de plaats komt. Europa rukt op, zoals ook het individualisme, de commercialisering en de multiculturele samenleving. Dit alles doet mensen teruggrijpen naar een vertrouwd gedeeld verleden.³⁴⁵

De hernieuwde aandacht voor het verleden richt zich voornamelijk op het verleden van die sociale figuratie die het meest onder vuur ligt: de natie. Zo pleitte SP-fractievoorzitter Jan Marijnissen onder het motto ‘Wie niet weet waar hij vandaan komt, weet niet waarheen hij onder weg is’ voor de oprichting van een nationaal museum.³⁴⁶ Het probleem is volgens Marijnissen dat een groot aantal jongeren veel verworvenheden als vanzelfsprekend beschouwt.³⁴⁷ Meer inzicht in het verleden moet deze ‘oppervlakkigheid’ bestrijden. Over de vraag of het nu juist inzicht in de *ationale* geschiedenis moet zijn dat ‘de jeugd’ bijgebracht dient te worden, lopen de meningen overigens sterk uiteen.³⁴⁸

Feit is, dat sinds september 2005 een door de minister benoemde commissie (commissie Van Oostrom) bezig is een ‘canon’ op te stellen voor het (geschiedenis)onderwijs. De canon bestaat uit ‘die waardevolle onderdelen van onze geschiedenis die we via het onderwijs nieuwe generaties willen meegeven.’³⁴⁹ In de canon wordt alle kennis vastgelegd die waardevol geacht wordt om leerlingen bij te brengen en waarop de minister haar leerdoelen voor het geschiedenisonderwijs zal baseren.

Zoals blijkt uit de definitie van het begrip ‘canon’ staat ook in deze discussie het begrip ‘generatie’ centraal, zonder dat het gethematiserd of geoperationaliseerd wordt. Hier ligt nu juist de uitdaging voor vervolgonderzoek op deze master thesis. Alvorens een canon op te stellen is het zinvol te reflecteren op het achterliggende proces van cultuuroverdracht. Dat

³⁴⁵ Grever, ‘De paradox van de nationale canon’.

³⁴⁶ Marijnissen, ‘Historisch besef verdient herwaardering’, http://www.sp.nl/include/sh_opinie.php?code=328 (15-01-2006).

³⁴⁷ Vergelijk de opmerkingen van Ibn Khaldûn op pagina 21 en 22.

³⁴⁸ Zie bijvoorbeeld: Siep Stuurman, ‘Een wereldhistorisch perspectief’, *Kleio* 46 (2005):4, 36-40; Kees Ribbens, ‘De vaderlandse canon voorbij? Een multiculturele historische cultuur in wording’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117 (2004), 500-521 en Maria Grever en Kees Ribbens, ‘De historische canon onder de loep’, *Kleio* 45 (2004):7, 2-7.

³⁴⁹ Onderwijsraad, *De stand van educatief Nederland* (Den Haag 2005), 13.

cultuuroverdracht óver generaties heen gaat heeft Mannheim reeds duidelijk gemaakt.³⁵⁰ Om de dynamiek van het proces van cultuuroverdracht te ontrafelen is het zinvol om vanuit de generaties die het proces opmaken te denken, in plaats van slechts vanuit het proces zelf. Cultuuroverdracht is een diachroon proces, waarbij het begrip generatie bemiddelt met de synchrone laag van de historische ervaring. Het is vanuit deze ervaring dat nieuwe elementen aan het cultureel geheugen worden toegevoegd en oude elementen wegens gebrek aan relevantie verdwijnen.

Het geschiedverhaal staat in constante wisselwerking met de generationele verhalen. De omgang met het verleden wordt in sterke mate bepaald door de eigen ervaringen van een generatie. Righart maakt dit bijvoorbeeld duidelijk door te benadrukken dat de protestgeneratie een generatie was die de geschiedenis opnieuw wilde beginnen. Deze generatie wilde niet langer de last dragen van een verleden waar zij geen deel aan had gehad.

We hebben gezien dat generatiegebonden herinneringen op den duur over kunnen gaan in het collectief geheugen. Op welke voorwaarden dit geschiedt behoeft echter nader onderzoek. Elke generatie ervaart nieuwe gebeurtenissen en creëert nieuwe verhalen die al dan niet opgenomen worden in het collectieve geheugen. Wat zijn de voorwaarden waarop dit selectieproces geschiedt? Wat maakt dat sommige generationele herinneringen collectieve herinneringen worden en uiteindelijk in het culturele geheugen van een stad, land, volk, en zo voort belanden?

Ook verdient het proces van transgenerationele overdracht meer aandacht. Of moeten we zeggen: intergenerationele overdracht? Want is er een wisselwerking tussen generaties en waar zou deze uit bestaan? Één ding is zeker, dat is dat als men het proces van cultuuroverdracht werkelijk wil doorgronden, men niet om generaties heen kan. Nog los van de vraag of een canon de meest wenselijke vorm van culturele transmissie is.

³⁵⁰ Zie pagina 78.

Between experience and memory

Generations and historiography

Robbert-Jan Adriaansen

Since the publication of Karl Mannheims seminal essay ‘The Problem of Generations’ (1928), social generations are widely apprehended as communities of action.³⁵¹ According to Mannheim, generations base their identity, as well as their worldview on collective experiences that members have undergone in their late youth and early adulthood: from the age of 15 to 25. These ‘formative experiences’ are experiences of specific – often impressive – historical events. Under influence of these historical variable experiences, coevals may develop a shared worldview, a certain ‘generation style’ (‘Entelechie’), which translates itself into future action. This process is first visible in the creation of ‘generation units’. Generation units are more or less organized communities (the German youth movement is Mannheims example) that express the generation style in their action.

The central research question of this master thesis is: *‘To what extent does the sociological concept of generation implicate diachronic and synchronic aspects, and what can we say about the influences of this concept on (Western) historiography?’* To answer this question, I analyzed two works of Dutch historiography that use Mannheims theory as a conceptual framework in their analysis of the past. The first work is *De eindeloze jaren zestig* (1995) by the late Utrecht professor Hans Righart (1954-2001) and the second is *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters* (1998), the PhD thesis of the Amsterdam historian Anneke Ribberink (b. 1950).

Righart uses the generation concept to explain the turmoil of the 1960s from what he calls a ‘double generation crisis’. The pre-war parental generation as well as the youthful ‘protest generation’ suffered an internal crisis in the sixties according to Righart. Growing up during the Great Depression and the Second World War, the pre-war generation was confronted with economic hardship. The affluence of the sixties as well as the changing social structure caused a ‘crisis’ with these formative experiences. The protest generation was confronted with the same affluence and the new social conditions and sought to find new ‘rites of initiation’ in society. After a series of confrontations between the two generations, the turmoil

³⁵¹ See for the English translation: Karl Mannheim, ‘The problem of generations’, in: Idem, *Essays on the sociology of knowledge* (London 1952), 276-332.

came to an end at the end of the decade. Mainly because the protest generation had found an initiation rite in youth culture with pop music as their formative experience, and because the pre-war generation gave in a great deal and adapted to the values defended by the protest generation.

Righart's study raises several questions about the generational concept. First, Righart indirectly states that the pre-war generation left its generation style and formed new values at a much later age than the formative period. The second contradiction with Mannheim is found in Righart's claims about pop music as the formative experience of the protest generation. According to Mannheim, formative experiences are experiences of historical events. Pop music, however, is already an expression of generationalism.

Ribberink, standing in the tradition of Righart, does not focus on the protest generation, but on the preceding 'silent generation' (this characterization was first launched in a *Time* article in 1951).³⁵² For the Dutch situation, this generation is called silent, because of their post-war formative experiences of working hard, without complaint, on the rebuilding of war-struck Holland. Ribberink's main thesis is that the characterization of a generation cannot be reduced to the formative period only. The feminist organization Man Woman Society (MVM, founded in 1968) mainly consisted of members of the silent generation that raised their voice when they reached the average age of 35. The action and practise of this generation unit was only indirectly based on its formative period, but more directly based on an experience of much later date, namely the appearance of a younger generation that fought for (and gained) the liberties they did not have in their youth.

With these findings Ribberink confirms Righart's critique of the Mannheimian notion that a 'generational identity' solely rests upon the formative experiences. She shows that the 'generation style' is worked and reworked over again by experiences dating far beyond the formative period. Above all, both Ribberink and Righart have a hard time trying to use the generational concept in an explanatory way. Neither author actually leaves Mannheims conceptual framework, but Ribberink for example is visibly struggling with the fact that the generational concept only gives some premises for the development of the feminist movement MVM, but does not explain it.

The problems that both authors encounter with the application of the generational concept can be reduced to the very nature of Mannheims theory. As a sociologist, Mannheim was primarily concerned with the question of what causes a generation to become a political

³⁵² 'The younger generation'.

actor. He formulated the answer in his thesis of the formative experience that could develop concrete generation units. Having found the answer to his question, Mannheim leaves the question of the continuation of a generation open to speculation. We can conclude that Mannheim's theory focuses synchronically on the formation of a generation in the formative period, but neglects the diachronic development of a generation over time. This is not as much an issue for sociology as it is for history. Diachronic development is of crucial importance for history. The only diachronic clue Mannheim gives is that once formed, the generation style remains throughout the life span, but it is exactly this hypothesis that Righart and Ribberink falsified.

What then remains of the formative period? And what remains of the generation theory when the primacy of the formative period is abolished? Clues for a solution are found in research on memory. Research on the autobiographical memory shows a 'reminiscence bump' in exactly the period of life, that Mannheim calls the formative period. At a later age, people tend to remember more and more vividly from this period than from any other period of life. The research does not show any evidence for a connection between the intensity of an historical experience and future behaviour.³⁵³

My thesis here is that one should not regard generations as *communities of action*, but as *communities of remembrance*. Of course, generations are no real communities, but *imagined communities*, that base their generational identity on a shared story of the past. Therefore, generations have a narrative identity, to speak with the notion of Paul Ricoeur.³⁵⁴

The generational story still starts in the formative period. When a group of coevals undergo a comparable experience in this period, they share a common past as soon as they start exchanging memories of this event. The memories are woven into a shared story, of which the plot makes up Mannheims generation style.

The specific 'vision' or 'world view' of the generation is however not diachronically static. As some memories fade away over time and new memories are added, the generational story undergoes constant changes. Even the plot of the story might change. This happens when the plot is no longer accurate and needs revision under the influence of new experiences (as was the case with the pre-war generation after the clash with the protest generation). This is what Ricoeur calls the 'discordant concordance' of a narrative.³⁵⁵ A reformulation of the

³⁵³ Schuman and Scott, 'Generations and collective memories', 379.

³⁵⁴ Ricoeur, 'Narrative Identity'.

³⁵⁵ Ricoeur, *Time and narrative I*, 42-45.

‘space of experience’ automatically implies an altered ‘horizon of expectation’, to borrow Reinhart Koselleck’s illuminating categories.³⁵⁶

This approach offers a more dynamic diachronical approach to generations than Mannheim had to offer. It is even possible to thematize the process of cultural transmission along these lines. Maurice Halbwach’s distinction between memory and history is of importance here. As Halbwachs notes, memory is limited along generational lines. Memory can reach up to four (familial) generations before we lose touch with the past. It is through the contact with living witnesses of the past that we really ‘grasp’ it. Generations use ‘lieux de mémoire’ for the transmission of memories to following generations. According to Pierre Nora, generations are in the end itself realms of memory.³⁵⁷ When the witnesses of the past pass away, memories become more and more anonymous. They are either inscribed in cultural memory or are saved from oblivion by historians.

Righart and Ribberink have operated in the shadow zone between memory and history. It is especially Righart’s *De eindelozze jaren zestig* that contains more generational memories than historical reconstructions. In the end, these books are itself generational realms of memory.

³⁵⁶ Koselleck, “Erfahrungsraum” und “Erwartungshorizont”.

³⁵⁷ Nora, *Realms of memory I*, chapter 6.

Literatuur

- ‘Beschluss des Bundestages vom 25. Juni 1999 zum Holocaust-Denkmal’, *Blickpunkt Bundestag*, januari 2000.
- ‘The younger generation’, *Time Magazine*, 05-11-1951, 46-52.
- Akker, Ch. van den, ‘Het verwachte einde. Tijd, geschiedenis en verhaal’, in: M. Grever en H. Jansen (red.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2002), 131-144.
- Anderson, B., *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1983).
- Assmann, A., *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des Gedächtnisses*. (München 1999).
- Baggerman, A., en R. Dekker, ‘Otto’s horloge: Verlichting, deugd en tijd in de achttiende eeuw’, in: M. Grever en H. Jansen (red.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2002), 97-113.
- Becker, H., *Generaties en hun kansen* (Amsterdam 1992).
- Becker, H., ‘Onderzoek naar generaties: vroeger en nu’, in: H. Righart en P. Luykx, *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur* (Amsterdam 1998).
- Berger, P.L., en T. Luckmann, *The social construction of reality* (New York 1966).
- Bevir, M., ‘Begriffsgeschichte’, *History and Theory*, 39(2000):2, 273-284.
- Blaas, P.B.M., *Anachronisme en historisch besef. Momenten uit de ontwikkeling van het Europees Historisch Bewustzijn* (Den Haag 1998).
- Blaas, P.B.M., ‘Vorm geven aan de tijd. Over periodiseren’, in: M. Grever, en H. Jansen (red.), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001), 35-48.
- Bloch, E., *Erbschaft dieser Zeit* (Zürich 1935).
- Bloch, M., *Pleidooi voor de geschiedenis, of geschiedenis als ambacht* (Nijmegen 1989).
- Blom, J.H.C., “‘De Jaren Vijftig’ en ‘De Jaren Zestig’?”, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CVIII(1993), 28-50.
- Broek, A. van den, ‘De verraderlijke charme van het begrip generatie’, *Tijdschrift voor Sociologie*, 22(2001):4, 329-360.
- Broek, A. van den, *Politics and generations. Cohort replacement and generation formation in political culture in the Netherlands* (Tilburg 1996).
- Comte, A., *Cours de philosophie positive* (Parijs 1849).

- Conway, M.A., Q. Wang, K. Hanyu en S. Haque, 'A cross-cultural investigation of autobiographical memory: On the universality and cultural variation of the reminiscence bump', *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36 (2005):6, 739-749.
- Dilthey, W., *Das Erlebnis und die Dichtung* (Leipzig 1921).
- Dilthey, W., *Kritiek van de historische rede* (Amsterdam 1994).
- Dilthey, W., *Leben Schleiermachers* (Berlijn 1870).
- Dilthey, W., 'Über das studium der Geschichte der Wissenschaften vom Menschen, der Gesellschaft und dem Staat', in: Idem, *Gesammelte Schriften V* (Göttingen 1990).
- Doomen, J., 'Gloriejaren van een niet al te fanatieke actiegroep', *Volkskrant*, 30-10-1998.
- Dove, A., 'Die Säcularperioden in der deutschen Geschichte', in: *Im neuen Reich* (Leipzig, 1871).
- Draaisma, D. 'Reminiscenties', in: Idem, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt* (Groningen 2001), 176-204.
- Drerup, E., *Das Generationsproblem in der griechischen und griechisch-römischen Kultur* (Paderborn 1933).
- Dromel, J., *La loi des révolutions : les générations, les nationalités, les dynasties, les religions* (Parijs, 1861).
- Erikson, E.H., *Childhood and society* (New York 1950).
- Esler, A., *The generation gap in society and history: a select bibliography* (Monticello, Ill. 1984).
- Eysenck, M.W. en M.T. Keane, *Cognitive Psychology. A Student's Handbook* (Hove 2005).
- Febvre, L., 'Généralités', *Bulletin du Centre international de synthèse. Section de synthèse historique*, 7, bijlage van *Revue de synthèse historique*, 47(1929), 37-43.
- Flender, R., en H. Rauhe, *Popmusik. Geschichte, Funktion, Wirkung, und Ästhetik* (Darmstadt 1989).
- Franklin, H.C. en D.H. Holding, 'Personal memories at different ages', *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 29(1977), 527-532.
- Gennep, A. van, *Les rites de passage* (Parijs 1909).
- Goethe, J.W., 'Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit', in: Idem, *Sämtliche Werke*, I/14 (Frankfurt am Main 1986).
- Gracia, J.J.E., 'José Ortega y Gasset', in: R. Audi, *The Cambridge dictionary of philosophy* (New York 1999).
- Grever, M., *De enscenering van de tijd* (Inaugurele rede Erasmus Universiteit Rotterdam 2001).
- Grever, M., 'De paradox van de nationale canon', *Erasmus Magazine*, 10-05-2005, 14-15.

- Grever, M., 'Generaties feministen', *Tijdschrift voor geschiedenis*, 112(1999), 407-502.
- Grever, M., en H. Jansen, 'Inleiding', in: Idem, *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001), 7-16.
- Grever, M., 'Visualisering en collectieve herinnering. "Volendams meisje" als icoon van de nationale identiteit', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 117(2004), 207-229.
- Groom, W., *Forrest Gump* (New York 1986).
- Halbertsma, M., *Wilhelm Pinder en de Duitse kunstgeschiedenis* (Groningen 1985).
- Halbwachs, M., *Het collectief geheugen* (Leuven 1991).
- Halévy, D., *Essai sur l'accélération de l'histoire* (Parijs 1948).
- Hall, J.R., 'The time of history and the history of times', *History and Theory*, 19(1980):2, 113-131.
- Hareven, T. K., 'The search for generational memory. Tribal rites in industrial society', *Daedalus*, 107(1978):4, 137-49.
- Harmen, G., *Blaauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen, 1961).
- Hawley, C., en N. Tenberg. 'Interview with Holocaust Monument architect Peter Eisenman: "How Long Does One Feel Guilty?"', *Spiegel Online*, 9 mei 2005, <http://www.spiegel.de/international/0,1518,355252,00.html> (24-11-2005).
- Heidegger, M., *Zijn en tijd* (Nijmegen 1998).
- Herodotus, *The history of Herodotus II* (Londen 1914).
- Hesiodos; *De geboorte van de goden, Werken en dagen* (Amsterdam 2002).
- Holmes, A. en M.A. Conway, 'Generation identity and the reminiscence bump: Memory for public and private events', *Journal of Adult Development*, 6(1999):1, 21-34.
- Homerus, *The Iliad of Homer* (Londen 1898).
- Huizinga, J., 'De taak der cultuurgeschiedenis', in: Idem, *Cultuurhistorische verkenningen* (Haarlem 1929).
- Huizinga, J., *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en Nederland* (Haarlem 1919).
- Ibn Khaldûn, *The Muqadimmah. An introduction to history* (New York 1957).
- Jaeger, H., 'Generations in history: reflections on a controversial concept', *History and Theory*, 24(1985):3, 273-292.
- Jansari, A., en A.J. Parkin, 'Things that go bump in your life: explaining the reminiscence bump in autobiographical memory', *Psychology and Ageing*, 11(1996), 85-91.

- Jansen, H., *The construction of an urban past. Narrative and system in urban history* (Oxford 2001).
- Jansen, H., ‘Gestolde tijd. Historische entiteiten en de geschiedschrijving van de Gouden Eeuw’, in: M. Grever en H. Jansen, *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001), 145-163.
- Jansen, N., *Generational Theory* (Johannesburg 1975).
- Janssen, S.M.J., A.G. Chessa en J.M.J. Murre, ‘The reminiscence bump in autobiographical memory: Effects of age, gender, education, and culture’, *Memory*, 13(2005):6, 658-668.
- Joël, K., ‘Der säkulare Rhythmus der Geschichte’, *Jahrbuch für Soziologie*, 1(1925), 137-165.
- Jünger, F.G., *Gedächtnis und Erinnerung* (Frankfurt a/M 1957).
- Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Kertzer, D.I., ‘Generation as a sociological problem’, *Annual Review of Sociology* 9(1983), 125-149.
- Kitch, C., ‘Generational identity and memory in American newsmagazines’, *Journalism*, 4(2003):2, 185-202.
- Koselleck, R., “‘Erfahrungsraum’ und ‘Erwartungshorizont’ – zwei historische Kategorien’, in: Idem, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt 1979), 349-375.
- Koselleck, R., *Zeitschichten. Studien zur Historik* (Frankfurt 2000).
- Kralik, R. von, *Die Weltgeschichte nach Menschenaltern; eine universal-historische Uebersicht* (Wenen 1903).
- Kundera, M., *Het boek van de lach en de vergetelheid* (Amsterdam 2000).
- Lain Entralgo, P., *Las generaciones en la historia* (Madrid 1945).
- Lorenz, C., *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 1987).
- Lorenz, O., *Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben* (Berlijn 1886).
- Lorenz, O., *Leopold von Ranke; die Generationslehre und der Geschichtsunterricht* (Berlijn 1891).
- Luykx, P. en H. Righart, “‘Invented generations?’ Historici over het generatievraagstuk’, in: Idem (red.), *Generatiemix. Leefijdsgroepen en cultuur* (Amsterdam 1998), 196-224.
- Mak, G., *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam 1999).
- Mak, G., *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw* (Amsterdam 2004).
- Mannheim, K., ‘Das Problem der Generationen’, in: Idem, *Wissenssoziologie* (Berlijn 1964), 509-565.
- Marías, J., *Generations: A historical method* (Tuscaloosa 1967).

- Marx, K., en F. Engels, 'Manifest der Kommunistischen Partei', in: Idem, *Werke IV* (Berlijn 1959).
- Mead, M., *Culture and Commitment* (New York 1970).
- Mentré, F., *Les générations sociales* (Parijs 1920).
- Middleton, D., en D. Edwards, 'Conversational remembering: a social psychological approach', in: D. Middleton en D. Edwards (red.), *Collective Remembering* (Londen 1990), 23-45.
- Nash, L.L., 'Concepts of existence: Greek origins of generational thought', *Dædalus*, 107(1978), 1-21.
- Nietzsche, F., *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven* (Groningen 1994).
- Nora, P., 'General Introduction: Between Memory and History', in: P. Nora (red.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Vol. I. (New York 1996), 1-20.
- Nora, P., 'Generations' in: P. Nora (red.), *Realms of Memory: Rethinking the French Past*, Vol. I. (New York 1996), 498-531.
- Nora, P., 'The Reasons for the Current Upsurge in Memory', *Transit-Europaeische Revue*, 22(2002).
- O'Rand, A.M., en M.L. Krecker, 'Concepts of the life cycle: their history, meanings, and uses in the social sciences', *Annual Review of Sociology*, 16(1990), 241-262.
- Pinder, W., *Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas* (Berlijn 1926).
- Plato, *Politeia* (Amsterdam 1991).
- Plessner, H., 'Het probleem der generaties', *Sociologisch Jaarboek*, III(1949), 3-23.
- Plutarchus, *Moralia V* (Leeuwarden 1997).
- Pot, J.H.J. van der, *De periodisering der geschiedenis* ('s Gravenhage 1951).
- Ranke, L. von, 'Geschichte der romanischen und germanischen Völker im 15. und 16. Jahrhundert', in: Idem, *Sämtliche Werke*, Vol. 33/34 (Leipzig 1874).
- Ranke, L. von, *Über die Epochen der neueren Geschichte. Vorträge dem Könige Maximilian II. von Bayern gehalten* (Darmstadt 1982).
- Redlich, F., 'Generations: a critique and a reconstruction', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 7(1976), 243-269.
- Ribberink, A., "'Leidlieden en zaakwaarnemers". De stille generatie en de tweede feministische golf', in: P. Luykx en H. Righart, *Generatiemix. Leefstijds groepen en cultuur* (Amsterdam 1998), 63-93.
- Ribberink, A., *Leidsvrouwen en Zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM), 1968-1973* (Hilversum 1998).

- Ricoeur, P., *Memory, history, forgetting* (Chicago 2004).
- Ricoeur, P., 'Narrative Identity', *Philosophy Today*, 35(1991):1, 73-80.
- Ricoeur, P., *Oneself as another* (Chicago 1992).
- Ricoeur, P., 'Reflections on a New Ethos for Europe', *Philosophy and Social Criticism*, 21 (1995), 5/6, 3-13.
- Ricoeur, P., *Time and narrative I* (Chicago 1983).
- Ricoeur, P., *Time and narrative III* (Chicago 1988).
- Righart, H., *De eindeloze jaren zestig* (Amsterdam 1995).
- Righart, H., 'De muzikale formattering van een generatie. Popmuziek en de jaren zestig', *Sociologische Gids*, 46(1999):5, 391-406.
- Righart, H., *De wereldwijde jaren zestig* (Utrecht 2004).
- Righart, H., "'Invented Generations?'" Historici over het generatievraagstuk.', in: H. Righart en P. Luykx, *GeneratieMix. Leeftijdsgroepen en cultuur* (Amsterdam 1998), 196-218.
- Rosa, A., *Victor Hugo. L'éclat d'un siècle* (Parijs 1985).
- Rümelin, G., *Rede und Aufsätze* (Tübingen 1975).
- Saussure, F. de, *Course in general linguistics* (Londen 1983).
- Schelsky, H., *Die skeptische Generation. Eine Soziologie der deutschen Jugend* (Düsseldorf 1957).
- Schulz, A. en G. Grebner, 'Generation und Geschichte. Zur Renaissance eines umstrittenen Forschungskonzepts', In: Idem (red.), *Generationswechsel und historischer Wandel* (München 2003) (Historische Zeitschrift, Beiheft 36), 1-23.
- Schuman, H., en W.L. Rodgers, 'Cohorts, Chronology, and Collective Memory: 1985 to 2000 to Post-9/11', *Public Opinion Quarterly*, 68(2004), 217-254.
- Schumann, H., en J. Scott, 'Generations and collective memories', *American Sociological Review*, 54(1989), 359-381.
- Schütz, A., *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* (Frankfurt a/M 1981).
- Schütz, A. en T. Luckmann, *Strukturen der Lebenswelt*, 2 vol. (Frankfurt a/M 1979 en 1984).
- Soulavie, J.L.G., *Pièces inédites sur les règnes de Louis XIV, Louis XV et Louis XVI* (Parijs 1809).
- Spitzer, A.B., 'The historical problem of generations', *The American Historical Review*, 78(1973), 1353-1385.
- Stuurman, S., 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio* 25(1984):8, 6-12.
- Thierse, W., 'Rede von Bundestagspräsident Wolfgang Thierse zur Eröffnung des "Denkmals für die ermordeten Juden Europas" am 10. Mai 2005 in Berlin', <http://www.bundestag.de/parlament/praesidium/reden/2005/007.html> (24-11-2005).

- Tocqueville, A. de, *De la démocratie en Amérique* III (Paris 1848).
- Topolski, J., 'The Role of Logic and Aesthetics in Constructing Narrative Wholes in Historiography', *History and Theory*, 38(1999):2, 198-210.
- Turner, V.W., *The ritual process: structure and anti-structure* (Chicago 1969).
- Veit-Brause, I., 'Marking time. Topoi and analogies in historical periodization', *Storia della Storiografia*, 37(2000), 3-10.
- Weigel, S., 'Genealogie. Zu Ikonographie und Rhetorik einer epistemologischen Figur in der Geschichte von Kultur- und Naturwissenschaft', in: H. Schramm (red.), *Bühnen des Wissens* (Berlijn 2003), 226-267.
- Weigel, S., "'Generation" as a symbolic form: on the genealogical discourse of memory since 1945', *Germanic Review*, 75(1999), 264-277.
- Weigel, S., 'Generation, Genealogie, Geschlecht. Zur Geschichte des Generationskonzepts und seiner wissenschaftlichen Konzeptualisierung seit Ende des 18. Jahrhunderts', in: L. Musner en G. Wunberg, (red.), *Kulturwissenschaften. Forschung - Praxis - Positionen* (Wenen 2002), 161-190.
- Welzer, H., S. Moller en K. Tschuggnall, *'Opa war kein Nazi': Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (Frankfurt a/M 2002).
- White, H., *Metahistory. The historical imagination in nineteenth-century Europe* (Baltimore 1973).
- Wineburg, S., *Historical thinking and other unnatural acts* (Philadelphia 2001).
- Winnicott, D. 'Transitional objects and transitional phenomena. A study of the first not-me possession', *International Journal of Psycho-Analysis*, 34(1953), 89-97.
- Wohl, R., *The generation of 1914* (Cambridge Mass. 1979).